

De Canon van Nederland

Vervolgonderzoek 2018/19

Marleen Kieft
 Michael Buynsters
 Geertje Damstra
 Benjamin Bremer

Inhoudsopgave

1	Inleiding	5
	Opzet onderzoek.....	5
	Eerder onderzoek naar de Canon	7
	Leeswijzer.....	7
	Dankwoord.....	7
2	De Canon in het basisonderwijs	8
	2.1 De respondenten	8
	2.2 Gebruik van de Canon van Nederland	8
	2.3 De Canon in het onderwijsprogramma	10
	2.4 Waardering.....	12
	2.5 Aansluiting Canon met methode.....	13
	2.6 De website entoen.nu	14
	2.7 Herijking.....	17
	2.8 De Canon op de pabo	18
3	De Canon in het voortgezet onderwijs	22
	3.1 De respondenten	22
	3.2 Gebruik van de Canon van Nederland	23
	3.3 De Canon in het onderwijsprogramma	25
	3.4 Waardering.....	26
	3.5 Aansluiting Canon met methode.....	27
	3.6 De website entoen.nu	28
	3.7 Herijking.....	31
4	De Canon-musea	32
	4.1 Bekendheid Canontentoonstelling	32
	4.2 De visie van de musea op de Canon	32
5	Websitestatistieken www.entoen.nu	36
	5.1 De tien meest bezochte webpagina's.....	36
	5.2 Aantal bezoekers per Canonvenster.....	38
	5.3 Aantal bezoekers per vensterplaat.....	40
	5.4 Aantal bezoekers per schooljaar	42
	5.5 Aantal bezoekers per provincie	42
	5.6 Toeleiding naar de website	43
6	Conclusies	44
	6.1 Conclusies basisonderwijs	44
	6.2 Conclusies voortgezet onderwijs.....	45
	6.3 Conclusies over de Canon in de musea	46
7	Nabeschuiving	47

1 Inleiding

De Canon van Nederland vertelt door middel van vijftig vensters (personen, objecten en gebeurtenissen) het verhaal van de Nederlandse geschiedenis en cultuur. De canon is allereerst ontworpen als didactisch concept voor leerlingen van 8 tot 14 jaar in basis- en voortgezet onderwijs om basiskennis over de Nederlandse geschiedenis bij te brengen.

Bij de presentatie van de Canon van Nederland in 2007 pleitte de commissie Van Oostrom ervoor om na vijf jaar een pas op de plaats te maken en te bezien of de Canon nog voldoet. Die vijf jaar werden er twaalf, maar juni 2018 besloot de Tweede Kamer dan toch om “een nieuwe onafhankelijke commissie in te stellen om de Nederlandse Canon tegen het licht te houden”.

Om zo’n herijking onderbouwd uit te kunnen voeren, is het nodig om een goed beeld te hebben van hoe de Canon gebruikt en gewaardeerd wordt in het onderwijs. Daarom deed onderzoeksbureau Oberon in opdracht van Stichting entoen.nu en het ministerie van OCW een onderzoek naar de stand van zaken rond de Canon van Nederland.

Opzet onderzoek

In de periode van november 2018 tot februari 2019 voerden we een onderzoek uit dat zowel kwantitatief als kwalitatief van aard was. De hoofdvraag die we in dit rapport beantwoorden is:

Hoe wordt de Canon van Nederland als didactisch concept gebruikt en gewaardeerd in basis- en voortgezet onderwijs?

- In welke mate wordt de Canon van Nederland gebruikt?
- Op welke manier wordt de Canon gebruikt?
- Hoe wordt de Canon gewaardeerd?

Het onderzoek bestaat uit vier delen:

1. Een vragenlijst voor leraren in basisonderwijs en voortgezet onderwijs
2. Telefonische interviews met leraren en pabodocenten
3. Een bijeenkomst met vertegenwoordigers van de Canon-musea
4. Analyse van websitestatistieken

Deel 1: Vragenlijst

Het doel van het kwantitatieve deel van dit onderzoek is om een betrouwbaar beeld te krijgen van hoe de Canon wordt gebruikt en gewaardeerd in het onderwijs. We ontwikkelden twee versies van een digitale vragenlijst over:

- a) het gebruik van de Canon
- b) de website entoen.nu
- c) de aansluiting tussen Canon en methode
- d) meningen over inhoudelijke herziening van de Canon.

De basisschoolversie en de versie voor het voortgezet onderwijs zijn inhoudelijk hetzelfde, maar qua terminologie aangepast aan de beide doelgroepen.

De uitnodiging om de digitale vragenlijst in te vullen is op twee manieren verspreid: eerst met behulp van een persoonlijke link die we hebben gestuurd naar de algemene e-mailadressen van scholen (met

behelp van openbare DUO-bestanden) en vervolgens een openbare link via sociale media en digitale nieuwsbrieven. In de uitnodigingstekst werd een beloning in het vooruitzicht gesteld: een bezoek met de klas aan het Openluchtmuseum.

We hebben gecontroleerd of de onderzoeksgroep een goede afspiegeling vormt van alle Nederlandse scholen voor wat betreft het percentage gewichtenleerlingen¹, denominatie, verstedelijking en provinciale spreiding. Deze analyse laat zien dat de onderzoeksgroep representatief is samengesteld voor wat betreft het percentage gewichtenleerlingen, denominatie en spreiding over grote steden (G4), middelgrote steden (G37) en landelijk gebied. Minder relevant, maar toch goed om te weten is dat er sprake is van een oververtegenwoordiging van scholen uit Overijssel en een lichte ondervertegenwoordiging van scholen uit Flevoland. Ook hebben we gekeken naar de beide groepen respondenten: de respondenten die de persoonlijke link hebben gevolgd en de respondenten die de openbare link hebben gebruikt om bij de vragenlijst te komen.

	Via schoolgebonden link	Via openbare link	Totaal
Basisonderwijs	178	43	221
Voortgezet onderwijs	62	42	104

Het is denkbaar dat een vragenlijst via een openbare link minder serieus wordt ingevuld dan een vragenlijst via een persoonlijke link. Dat bleek echter niet het geval: zowel de po- als de vo-versie van de vragenlijst is serieus ingevuld en er bleken geen opvallend rare verschillen tussen de respondenten die via de openbare link deelnamen en zij die dat via de persoonlijke link deden.

Deel 2: Telefonische interviews

Om het kwantitatieve onderzoek te verdiepen en aan te vullen met meer kwalitatieve informatie over het hoe en wat van het werken met de Canon, hebben we telefonische interviews gehouden met basisschoolleerkrachten (10x), met vo-docenten (7x) en pabodocenten (5x). Met de meeste van de geïnterviewden kwamen we in contact dankzij de laatste vraag in de vragenlijst (“Wilt u met ons verder praten over de Canon? Laat dan hier uw e-mailadres achter”). Een aantal geïnterviewden reageerden op een oproep via (digitale) netwerken en via de VGN (de vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland). De pabodocenten hebben we benaderd via de pabocommissie van de VGN.

Deel 3: Bijeenkomst met Canon-musea

Op donderdag 7 februari 2019 organiseerde de afdeling Netwerkprojecten van het Nederlands Openluchtmuseum een netwerkdag voor de deelnemers van het Canon-netwerk. We verzorgden op deze dag een interactieve presentatie over het gebruik van de Canon in het onderwijs. Na de presentatie vulden de aanwezigen op hun mobiele telefoon een korte vragenlijst in en volgde een gesprek over de eerste resultaten van het onderzoek.

¹ De gewichtenregeling maakt deel uit van het onderwijsachterstandenbeleid van OCW. Scholen krijgen extra geld voor een leerling als het opleidingsniveau van beide ouders maximaal op het niveau van vmbo-kader ligt. Per 1 augustus 2019 gaat deze regeling overigens veranderen, vanaf dan bestaat de term ‘gewichtenleerling’ niet meer.

Deel 4: Analyse webstatistieken

Via de opdrachtgever hebben we toegang gekregen tot Google Analytics waarmee we de webstatistieken van www.entoen.nu van de afgelopen zeven schooljaren hebben geanalyseerd. De resultaten van deze analyse staan in hoofdstuk 5.

Eerder onderzoek naar de Canon

De hoofdvraag van het voorliggende onderzoek is allereerst de vraag naar de huidige stand van zaken rond het gebruik en de waardering van de Canon anno 2018/19. Oberon voerde eerder een nulmeting en een vervolgmeting uit naar de stand van zaken rond de Canon in het basisonderwijs (in 2008 respectievelijk 2012). Vergelijking met de eerdere onderzoeken is op onderdelen mogelijk, omdat de onderzoeksvragen en de bijbehorende vragenlijst in de loop der jaren is veranderd. Waar vergelijking mogelijk en relevant is, melden we dat in de tekst.

De meting uit 2018/19 verschilt in een aantal opzichten van de vorige metingen uit 2008 en 2012. Dit actuele onderzoek omvat:

- geen vragenlijstonderzoek onder pabostudenten zoals in 2012, maar wel een aantal interviews met pabodocenten;
- een vragenlijstonderzoek onder vo-docenten geschiedenis (wel in 2008, niet in 2012);
- telefonische interviews met leerkrachten (net als in 2008 en 2012) en vo-docenten (net als in 2008);
- voor het eerst input van de Canon-musea en een analyse van webstatistieken.

Leeswijzer

In dit rapport presenteren we de resultaten van het kwantitatieve onderzoek in cijfers en tabellen. De kwalitatieve aanvullingen, in de vorm van de informatie die we ophaalden uit de telefonische interviews en de open vragen, beschrijven we in de toelichtende teksten bij de tabellen.

Hoofdstuk 2 is gewijd aan gebruik en waardering van de Canon in het basisonderwijs. In hoofdstuk 3 beschrijven we de stand van zaken in het voortgezet onderwijs. Hoofdstuk 4 gaat in op het gebruik en de waardering van de Canon vanuit het perspectief van de Canon-musea. In hoofdstuk 5 geven we de resultaten van onze analyse van de website www.entoen.nu. We ronden het rapport af met de conclusies in hoofdstuk 6 en een nabescherouwing in hoofdstuk 7.

Dankwoord

Wij danken alle respondenten en geïnterviewden die aan dit onderzoek hebben meegewerkt.

2 De Canon in het basisonderwijs

2.1 De respondenten

Wie zijn de respondenten die de vragenlijsten hebben ingevuld? In onderstaande tabel ziet u de functie die ze op hun school vervullen. De meeste respondenten die de vragenlijst hebben ingevuld zijn groepsleerkracht in de bovenbouw of directeur. Een vijfde van de respondenten werkt als interne cultuurcoördinator op een school (tabel 2.1).

Tabel 2.1 Wat is uw functie op school (meerdere antwoorden mogelijk)? (N = 221)

	Percentage
Groepsleerkracht onderbouw	5%
Groepsleerkracht middenbouw	17%
Groepsleerkracht bovenbouw	42%
Interne cultuurcoördinator	21%
Vakleerkracht (o.a. beeldend, muziek)	4%
Directeur	33%
Anders (adjunct-directeur, (bouw/thema)coördinator, teamleider)	16%

We vullen het kwantitatieve beeld dat we in dit hoofdstuk schetsen aan met aanvullende informatie, voorbeelden en citaten uit de tien telefonische interviews die we voerden met basisschoolleerkrachten en -directeuren.

2.2 Gebruik van de Canon van Nederland

Op de scholen in dit onderzoek maakt ruim 60% van de respondenten zelf gebruik van de Canon (tabel 2.2) – en dat percentage is vergelijkbaar met de situatie in 2012 (toen 63%). Respondenten die de Canon gebruiken zijn vooral groepsleerkrachten in de midden- of bovenbouw van de school (tabel 2.3).

Tabel 2.2 Maakt u gebruik van de Canon van Nederland in uw onderwijs? (N = 221)

	Percentage
Ja, dat doe ik (of dat heb ik gedaan)	62%
Nee	38%

De helft van de respondenten weet dat ook collega's met de Canon werken, wederom vooral midden- en bovenbouwcollega's. Maar slechts op een op de vijf scholen wordt het gebruik van de Canon door meerdere collega's gecoördineerd.

Tabel 2.3 Gebruiken collega's van u de Canon in het onderwijs? (N = 221)

	Percentage
Ja	50%
Nee	20%
Weet niet	30%

Tabel 2.4 Wie maken er gebruik van de Canon? (N = 111)

	Percentage
Groepsleerkracht onderbouw	12%
Groepsleerkracht middenbouw	69%
Groepsleerkracht bovenbouw	97%
Interne cultuurcoördinator	14%
Vakleerkrachten, namelijk van het vak: (beeldende vorming)	5%
Directie	2%
Anders	2%

Tabel 2.5 Wordt het gebruik van de Canon op school gecoördineerd? (N = 111)

	Percentage
Nee, leerkrachten bepalen ieder voor zich of en hoe ze de Canon gebruiken	65%
Ja, er zijn gezamenlijke afspraken over het gebruik van de Canon	21%
Anders	13%

Redenen om de Canon wel/niet te gebruiken

De respondenten die zelf gebruik maken van de Canon of die melding maken van het gebruik ervan door collega's, geven in meerderheid aan dit te doen omdat ze het belangrijk vinden dat leerlingen kennismaken van de vensters (95%) of omdat het een goede verdieping is van de lesstof (90%). In 2012 gold dat voor 95% respectievelijk 87% van de respondenten. Bijna 70% van de respondenten gebruikt de Canon omdat deze verplicht is gesteld in de kerndoelen (78% in 2012). 60% van de respondenten gebruikt de Canon omdat die deel uitmaakt van de gebruikte methode (in 2012 nog geen antwoordoptie) (zie tabel 2.6).

Tabel 2.6 Waarom gebruikt u de Canon? (N = 132-135)

	Ja!	Ja	Weet niet	Nee	Nee!
Voor de leerlingen is het van belang om kennis te nemen van de Canonvensters	36%	59%	2%	3%	0%
De Canon is een goede verdieping van de lesstof	39%	51%	5%	4%	0%
De Canon is verplicht gesteld in de kerndoelen	25%	44%	8%	20%	2%
De Canon maakt deel uit de van de methode waar ik mee werk	22%	38%	5%	31%	5%

De respondenten die de Canon niet gebruiken, hebben we gevraagd waarom ze dat niet doen. In de helft van de gevallen (zie tabel 2.7) komt dit doordat de onderwerpen uit de Canon al op een andere manier in het onderwijs aan bod komen (in 2012 was dit 36%).

Tabel 2.7 Waarom gebruikt u de Canon niet? (N = 83)

	Percentage
De onderwerpen uit de Canon zijn al in mijn onderwijs verwerkt	49%
Ik geef zelf niet of nauwelijks les	29%
Het is er nog niet van gekomen, maar ik wil het wel gaan doen	16%
Ik ken geen geschikte toepassingsmogelijkheden voor mijn onderwijs	5%
De Canon draagt niet bij aan de historische vaardigheden van de leerlingen	2%
De Canonvensters sluiten niet goed aan bij de tien tijdvakken van De Rooy	1%
Ik ben het niet eens met de keuze	1%
Anders	21%

2.3 De Canon in het onderwijsprogramma

Op veruit de meeste scholen wordt bij het vak geschiedenis gewerkt met de Canon, verder wordt de Canon vrij vaak gebruikt bij wereldoriëntatie en kunst en cultuur (tabel 2.8). De Canon wordt vaker incidenteel en projectmatig gebruikt dan structureel (tabel 2.9).

Tabel 2.8 Bij welk vak wordt op uw school gewerkt met de Canon? (N=151)

	Percentage
Geschiedenis	89%
Wereldoriëntatie	48%
Kunst en cultuur	41%
Aardrijkskunde	27%
Burgerschap	26%
Godsdienst/levensbeschouwing	17%
Natuur en techniek	11%
Nederlands	9%
Anders	5%

Tabel 2.9 Wordt de Canon bij u op school op de volgende manieren gebruikt?

	Ja	Weet niet	Nee
Incidenteel in het onderwijsprogramma (n=119)	70%	9%	21%
Structureel in het onderwijsprogramma (n=136)	51%	12%	37%
Projectmatig (n=123)	80%	6%	15%
Anders (n=20)	20%	40%	40%

Op basis van de informatie uit de telefonische interviews en toelichtingen en antwoorden op open vragen in de vragenlijst, gaan we hieronder wat dieper in op een aantal zaken rond het gebruik van de Canon in het onderwijsprogramma.

Thematisch of projectonderwijs

Op scholen waar wereldoriëntatie of geschiedenis thematisch, in projecten of via kernconcepten wordt aangeboden, wordt de Canon door leerkrachten en themawerkgroepen (een team van leerkrachten dat een thema voorbereidt) gebruikt als inspiratiebron, als kapstok om lessen aan op te hangen en om

thema's voor te bereiden. "Het is een prima basis voor de geschiedenislessen" aldus een van de respondenten.

Leerkracht van een school met vernieuwend onderwijsconcept:

"Ik ben superblij met het bestaan van de Canon, als geschiedenisliefhebber vind ik dat de Canon het vak toegankelijker heeft gemaakt voor de gemiddelde leerkracht."

Regionale vensters

Van een aantal respondenten horen we dat ze graag de regionale voorbeelden gebruiken uit de regiocanons. Met name de regionale canons brengen geschiedenis en cultuur dichterbij de kinderen.

Leerkracht:

"Ik koppel vaak de regionale geschiedenis aan mijn lessen, in het boek gaat het dan bijvoorbeeld over het bombardement op Rotterdam, maar ik gebruik liever de gebeurtenissen rond de Grebbeberg want dat is in de buurt van de school."

Er lijkt nog wel behoefte te zijn aan een kapstok om te bepalen welke onderwerpen uit de Canon of de methode vervangen kunnen worden door of aangevuld kunnen worden met voorbeelden uit de buurt.

Tijdbalk

Uit verschillende gesprekken blijkt dat er, ter ondersteuning van de lessen, behoefte is aan een tijdbalk waar leerkrachten zelf (regio)vensters aan kunnen hangen, "dan gaat het veel meer leven" aldus een van de directeuren. Er zijn nu wel tijdbalken, maar die zijn alleen bij aanschaf van een methode verkrijgbaar en/of te statisch (zoals de poster van de Canon). Bij thematisch onderwijs of onderzoekend leren zou een fysieke tijdbalk in de klas, waar de leerkracht zelf tijdvakken (icoontjes), jaartallen en afbeeldingen van (regio)vensters aan kan ophangen, heel welkom zijn. De tijdbalk kan dan worden aangepast aan onderwerpen die de leerkracht behandelt of waar leerlingen mee komen (bijvoorbeeld bij een onderzoeksopdracht of presentatie).

Leerkracht:

"Vooral bij thematisch onderwijs denken leerlingen soms dat de Tweede Wereldoorlog vlak na de middeleeuwen plaatsvond of dat Hitler en Napoleon elkaar zijn tegengekomen. De tijdvakken en een tijdbalk zijn heel bruikbaar om kinderen een idee van chronologie en tijdsbesef mee te geven."

Leskisten

Een van de respondenten heeft tastbaar materiaal ontwikkeld bij de Canon in de vorm van leskisten. In eerste instantie vooral ten behoeve van ontwikkelingsgericht onderwijs en Montessori-onderwijs, maar inmiddels worden de kisten al zo'n tien jaar uitgeleend aan verschillende scholen in de regio's Noord- en Zuid-Holland en Utrecht. Bij de meest gangbare vensters voor het basisonderwijs zijn leskisten gemaakt. Bij het onderwerp VOC is bijvoorbeeld een scheepskist beschikbaar met onder andere specerijen, een landkaart, kompas en touwen. Op deze manier gaan de onderwerpen nog meer leven voor de kinderen. Volgens deze respondent mag er op de website meer aandacht worden besteed aan hoe leerkrachten in de les tastbare materialen rond de vensters kunnen inzetten.

2.4 Waardering

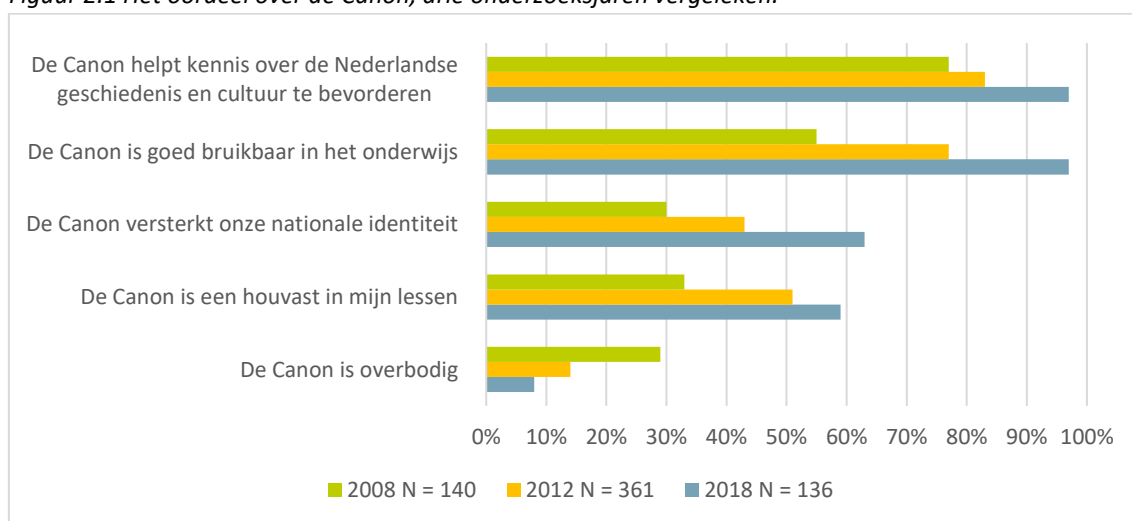
Naast het gebruik van de Canon door leerkrachten hebben we, net als in 2008 en 2012, ook gevraagd naar de waardering van de Canon: hoe wordt er gedacht en geoordeeld over de Canon? Respondenten vinden vooral dat de Canon goed bruikbaar is in het onderwijs (97%) en dat de Canon helpt bij het bevorderen van kennis over de Nederlandse geschiedenis en cultuur (ook 97%; zie tabel 2.10). Verder vinden respondenten dat de Canon samenhang aanbrengt in het geschiedenisonderwijs. Minder breed gedragen zijn de stellingen over het houvast dat de Canon biedt in de lessen en over de versterking van onze nationale identiteit.

Tabel 2.10 Wat is uw oordeel over de Canon van Nederland? Bent u het eens met de volgende stellingen? (N=136-138)

	Ja!	Ja	Weet niet	Nee	Nee!
De Canon is goed bruikbaar in het onderwijs	30%	67%	3%	1%	0%
De Canon helpt kennis over de Nederlandse geschiedenis en cultuur te bevorderen	23%	74%	3%	1%	0%
De Canon brengt samenhang aan in het geschiedenisonderwijs	19%	66%	11%	4%	0%
De Canon versterkt onze nationale identiteit	11%	52%	27%	9%	2%
De Canon is een houvast in mijn lessen	13%	46%	40%	29%	2%
De Canon draagt niet bij aan de historische vaardigheden van de leerlingen	2%	15%	19%	46%	18%
De Canonvensters zijn willekeurig gekozen	1%	13%	24%	52%	9%
De Canon is overbodig	2%	6%	55%	37%	0%
De Canonvensters sluiten niet goed aan bij de tien tijdvakken van De Rooy	1%	7%	57%	26%	9%

Vijf van bovenstaande stellingen (tabel 2.10) hebben we in alle drie de onderzoeksjaren (2008, 2012 en 2018) aan de scholen voorgelegd, in figuur 2.1 is te zien dat de respondenten op deze punten steeds positiever zijn gaan oordelen over de Canon.

Figuur 2.1 Het oordeel over de Canon, drie onderzoeksjaren vergeleken.

2.5 Aansluiting Canon met methode

We hebben respondenten gevraagd naar de aansluiting tussen de Canon en de gebruikte methode. Als achtergrondinformatie bij deze vraag hebben we eerst gevraagd welke methode op de scholen gebruikt wordt. Dit blijkt nogal divers te zijn. De top drie van gedefinieerde gebruikte methodes bestaat uit BlinkWereld, Wijzer! Geschiedenis en Brandaan. De grootste groep respondenten geeft overigens aan geen methode voor geschiedenis of wereldoriëntatie te gebruiken, maar te werken met eigen materialen (zie tabel 2.11).

Tabel 2.11 Welke methode gebruikt u voor geschiedenis en/of wereldoriëntatie? (N=136)

	Percentage
Geen methode, eigen materiaal	17%
BlinkWereld (voorheen Eigentijds)	13%
Wijzer! Geschiedenis (voorheen Wijzer door de Tijd)	12%
Brandaan	9%
IPC	6%
Venster op Nederland	5%
Topondernemers	5%
Argus Clou	4%
Tijdzaken	4%
Bij de Tijd	4%
DaVinci	4%
4 x Wijzer	4%
Speurtocht	3%
Alles-in-1	3%
Topcanon	1%
Anders (o.a. Er is geschied, Expeditie Wereld, De grote reis)	9%

In meer dan de helft van de gevallen wordt de Canon als extra materiaal naast de methode gebruikt, in een derde van de gevallen als onderdeel van de methode en op een vijfde van de scholen als zelfstandig didactisch concept (tabel 2.12).

Tabel 2.12 Hoe gebruikt u de Canon in uw onderwijs? (N=137)

	Percentage
Als onderdeel van de methode	27%
Als extra materiaal naast de methode	56%
Als zelfstandig didactisch concept	18%

Ruim de helft van de respondenten is (heel) tevreden over de manier waarop de Canon in de methode verwerkt is. Een derde van de respondenten geeft aan het niet te weten, zij hebben zich hier niet in verdiept, blijkt vaak uit de toelichting. De respondenten die de aansluiting niet goed vinden, werken vaak met een verouderde methode; in nieuwe methodes lijkt de Canon goed te zijn verwerkt of die methodes sluiten beter aan bij de Canon.

Tabel 2.13 Bent u tevreden over de manier waarop de Canon in de methode verwerkt is? (N=135)

	Percentage
Ja!	13%
Ja	42%
Weet niet	33%
Nee	9%
Nee!	4%

Directeur:

“Toen de Canon pas werd geïntroduceerd leefde het erg bij mijn collega’s, nu is het wat weggezakt. Ze denken volgens mij: het zal wel in de methode zitten. De methode is een mooie kapstok, maar er wordt wat mij betreft te vaak krampachtig aan vast gehouden omdat leerkrachten geen tijd en/of kennis hebben om andere voorbeelden er bij te pakken.”

Op sommige scholen die een methode gebruiken voor geschiedenis lijkt een spanningsveld te bestaan tussen min of meer verplichte lesstof, het “slaafs de methode volgen”, en de eigen creativiteit en inbreng van de leerkrachten. Leerkrachten die een methode gebruiken lijken minder vrijheid te hebben of te voelen om daarnaast “ook nog wat anders te doen”.

Cito en de (geschiedenis)methode

Uit de interviews en open antwoorden blijkt dat ook Cito de Canon in de LVS-toetsen heeft opgenomen. Een van de leerkrachten is daar niet heel gelukkig mee: “In de Cito-toetsen worden alle canonvensters afgelopen, jammer dat zij zo vast zitten in de vensters, zo verdwijnen afwisseling en verdieping. Leerkrachten ‘racen’ nu door de vensters heen om de vensters behandeld te krijgen voordat Cito wordt afgenomen. Sommige onderwerpen vragen om meer tijd en verdieping, maar dat valt daarmee in het water.”

Methodes zijn, op hun beurt, erg gericht op wat Cito vraagt in de toetsen. Leerkrachten voelen daardoor minder vrijheid om andere onderwerpen te behandelen. “Methodes zijn alleen Canonvensters gaan opnemen, zo wordt een goed initiatief een beperking. De vensters zijn heel fijn als handvat, maar zijn nu norm geworden.” Van verschillende geïnterviewden horen we dat in methodes als Blink, Brandaan, Wijzer en DaVinci de vensters nogal prominent aan bod komen. Veel leerkrachten neigen er volgens een van de geïnterviewden naar ‘het boekje’ of ‘de vensters’ af te werken zonder zelf voorbeelden toe te voegen, bijvoorbeeld uit de regio.

2.6 De website entoen.nu

We hebben de respondenten gevraagd of ze de website entoen.nu kennen, hoe ze de website gebruiken en wat ze ervan vinden. Bijna 90% van de respondenten kent de website; vergeleken met eerdere metingen heeft de website flink aan bekendheid gewonnen, want in 2008 was dat percentage 29% en in 2012 64%)

Tabel 2.14 Kent u de website www.entoen.nu? (N=138)

	2018
Ja, ken ik wel	88%
Nee, niet bekend	12%

Aan de mensen die de website kennen hebben we gevraagd welke onderdelen ze gebruiken. De filmpjes en afbeeldingen worden het meest gebruikt, in meer dan 90% van de gevallen (tabel 2.15). Ze worden boeiend gevonden en ze spreken tot de verbeelding. Eén van de respondenten geeft aan dat er nog wel meer (links naar) filmpjes op de site zouden mogen, bijvoorbeeld de serie ‘Welkom bij de Romeinen’ van SchoolTV. Naast de filmpjes worden de vensterplaten en achtergrondinformatie veelvuldig gebruikt. Dit beeld is hetzelfde als in 2012. Ruim 50% van de respondenten geeft aan de lessen per venster te hebben gebruikt (zie tabel 2.15). Dat is een groot verschil met de peiling uit 2012, toen 18% van de respondenten meldde dat te doen.

Tabel 2.15 Welke onderdelen van de website *www.entoen.nu* heeft u bekeken en gebruikt voor uw onderwijs? (N=122)

	Niet bekeken	Bekeken, maar niet gebruikt	Gebruikt
Filmpjes en afbeeldingen	2%	7%	92%
Vensterplaten	6%	17%	77%
Achtergrondinformatie voor docenten	11%	13%	76%
Lessen per venster	10%	38%	53%
Tips over boeken en films	15%	43%	42%
Regiocanons	39%	34%	27%
Uitleg over didactisch concept	29%	44%	27%
Mijn Canon	57%	30%	13%
Tips over excursies	35%	57%	8%
App	75%	21%	3%

Leerkrachten gebruiken de website vooral om er klassikaal mee te werken, en dat gebeurt vaker dan in 2012 (toen 76%) (tabel 2.16). Ook het gebruik door leerlingen zelf en het gebruik bij de voorbereiding van lessen is toegenomen (in 2012 38% respectievelijk 57%). De website wordt door ongeveer de helft van de respondenten maandelijks gebruikt, door een derde wordt de site minder vaak gebruikt en een vijfde deel van de leerkrachten gebruikt de site wekelijks. Het gebruik door leerlingen is minder frequent (tabel 2.17).

Tabel 2.16 Hoe gebruikt u de website in uw lessen?

	2018 N = 118
Klassikaal, met het digibord	85%
Leerlingen bezoeken de website zelf	45%
Ik gebruik de website bij de voorbereiding van mijn lessen	76%

Tabel 2.17 Hoe vaak bezoeken u en uw leerlingen de website *www.entoen.nu*?

	Ik bezoek <i>www.entoen.nu</i> ... N = 118	Mijn leerlingen bezoeken <i>www.entoen.nu</i> ... N = 115
Dagelijks	0%	0%
Wekelijks	21%	7%
Maandelijks	47%	27%
Minder vaak	31%	44%
Nooit	2%	23%

Gebruikers van de website vinden de website *entoen.nu* over het algemeen informatief en gebruiksvriendelijk, in 2008 en 2012 oordeelden de respondenten nagenoeg hetzelfde over deze stellingen. Een derde van de gebruikers weet dat leerlingen graag met de website werken (tabel 2.18).

Tabel 2.18 Wat is uw mening over de volgende aspecten van de website *www.entoen.nu*? (N=118-120)

	Helemaal mee eens	Mee eens	Neutraal	Niet mee eens	Helemaal niet mee eens
De website <i>entoen.nu</i> is informatief	52%	43%	5%	0%	0%
De website <i>entoen.nu</i> is gebruiksvriendelijk	35%	56%	8%	1%	0%
Mijn leerlingen werken graag met de website <i>www.entoen.nu</i>	9%	22%	64%	2%	3%

Ruim zeven op de tien respondenten beoordelen de website met een 8 of hoger (tabel 2.19) en het gemiddelde rapportcijfer is 7,9. In de toelichting lezen we vaak terug dat *www.entoen.nu* een fijne, overzichtelijke en toegankelijke website wordt gevonden. “De materialen per venster zijn snel en goed in te zetten in de les”, aldus een van de leerkrachten. “Het is prettig om via één site zoveel informatie te krijgen over een onderwerp”, zegt een ander.

Leerkracht:

“Ik vind het belangrijk dat een methode genoeg ruimte laat om eigen verhalen en materialen toe te voegen, lesjes uit de methode zijn vaak nogal saai. Als leerkracht heb ik de taak te zorgen dat het gaat leven, daar zijn de materialen op *entoen.nu* een mooi hulpmiddel bij.”

Tabel 2.19 Welk rapportcijfer geeft u de website *www.entoen.nu* in zijn geheel? (N = 119)

	Percentage
6	2%
7	26%
8	54%
9	18%
10	1%

Gebruik website door leerlingen

De website wordt door de respondenten omschreven als een betrouwbare bron voor leerlingen om informatie op te zoeken bijvoorbeeld voor een werkstuk, onderzoeksopdracht (in het kader van onderzoekend of ontdekkend leren) of spreekbeurt. Het niveau van de teksten leent zich daar volgens hen ook goed voor. Doordat de Canon in veel nieuwe methodes voor geschiedenis of wereldoriëntatie is verwerkt, is de site geschikt voor leerlingen om aanvullende informatie op te zoeken bij het onderwerp uit de methode.

Enkele leerkrachten die wij spraken vinden de werkbladen nogal ouderwets, zij zouden graag zien dat leerlingen meer 'op ontdekkingsstocht' kunnen gaan op de site door middel van interactieve opdrachten, een webkwestie of een spel. "Er mag nog wel wat meer te ontdekken en te beleven zijn voor leerlingen op de site", zegt een van hen. Verder klinkt bij sommigen ook de vraag naar meer verdiepende opdrachten. Net als in 2012 lijkt het erop dat de website nog wat meer gericht kan worden op gebruik door leerlingen, één van de leerkrachten oppert zelfs een speciale kindercanonsite te maken.

2.7 Herijking

In het licht van de aanstaande herijking van de Canon hebben we aan de leerkrachten en directeuren gevraagd of zij vinden dat de Canon inhoudelijk aan herziening toe is, en zo ja welke vensters er van hen uit mogen en welke toegevoegd moeten worden. Bijna de helft van de respondenten vindt dat de Canon niet herzien hoeft te worden, bijna 40% van hen weet het niet en een kleine minderheid van 15% vindt dat een inhoudelijke herziening nodig is (zie tabel 2.20). Als verklaring voor het feit dat veel leerkrachten en directeuren een herziening niet nodig vinden, zeggen respondenten dat ze de vensters die voor hen bruikbaar of interessant zijn eruit pikken, de rest van de vensters gebruiken ze niet in hun onderwijs.

Tabel 2.20 Vindt u dat de Canon toe is aan inhoudelijke herziening? (N = 136)

	Percentage
Ja	15%
Nee	46%
Weet niet	39%

Een kwestie van keuzes maken

Op de interviewvraag welke vensters dan veranderd zouden moeten worden, antwoorden meerdere respondenten aarzelend. Het ligt er volgens hen maar net aan waar je de nadruk op wilt leggen bij het samenstellen van de vensters. "Ik zou persoonlijk bijvoorbeeld stoommachines, boekdrukkunst en staatsinrichting meer uitlichten, maar dat is mijn mening", zegt een leerkracht. "Het blijft een selectie die voor discussie vatbaar is, elke keuze is te verdedigen", meent een ander. Een enkeling vindt dat de vensters evenwichtiger over de tijdvakken verdeeld mogen worden, "De Gouden Eeuw en de twintigste eeuw zijn bijvoorbeeld oververtegenwoordigd". Ook vinden sommigen dat de losse vensters samen meer een doorgaand verhaal moeten vertellen.

Inhoudelijke herijking | vensters toevoegen of weglaten

Als mensen dan toch moeten kiezen, noemen ze regelmatig de vensters Annie M.G. Schmidt en De buitenhuizen als vensters die er wel uit mogen. Willem Drees, de grondwet en Spinoza spreken niet tot de verbeelding voor leerlingen in het primair onderwijs, die mogen er volgens sommigen ook uit. Een van de leerkrachten stelt voor bij sommige vensters een andere afbeelding te kiezen, hij doelt dan vooral op de vensters veelkleurig Nederland en Europa.

Verschillende respondenten opperen dat computer, internet en/of robotica toegevoegd mogen worden en sport is ook een onderwerp dat een paar keer terugkomt als suggestie voor een venster. Voorbeelden die daarbij genoemd worden zijn Johan Cruijff en Sven Kramer. Twee respondenten vinden dat Jacoba van Beieren aan de Canon toegevoegd mag worden, verder zijn de meningen nogal verdeeld. De vraag of er meer vrouwen in de Canon moeten komen, leeft overigens niet erg onder de po-geïnterviewden: “Dat er weinig vrouwen in staan, tsja, dat was nou eenmaal zo, mannen maakten de dienst uit, dat is nou eenmaal onderdeel van de geschiedenis”.

Verschillende leerkrachten hebben nog wel ideeën over hoe de vensters toegankelijker gemaakt kunnen worden voor het basisonderwijs. Voor de onder- en middenbouw zijn leerkrachten vooral op zoek naar vensters over het gewone leven, bijvoorbeeld om te kunnen vergelijken hoe kinderen toen leefden en hoe dat nu is. Ze vinden de grote gebeurtenissen en bijzondere mensen meer geschikt voor wat oudere leerlingen.

Leerkracht middenbouw:

“In de geschiedenisles vind ik het belangrijk dat kinderen zich kunnen inleven in hoe het toen was, dus ik vertel graag over het gewone leven (van kinderen) zodat leerlingen zich daar een beeld van kunnen vormen.”

2.8 De Canon op de pabo

De mate waarin de Canon van Nederland gebruikt wordt in het basisonderwijs hangt (mede) af van de plaats die de Canon heeft in de opleiding tot basisschoolleerkracht. Daarom besteden we aan het slot van dit hoofdstuk aandacht aan het gebruik en de waardering van de Canon op de pabo. We geven een overzicht van de ervaring met en mening over de Canon van vijf geschiedenisdocenten aan vijf verschillende pabo's².

Kennis en didactiek

Alle vijf pabodocenten gebruiken de Canon van Nederland in hun onderwijs op de pabo en dan met name in het eerste en tweede leerjaar. Ten eerste gebruiken de docenten de Canon om de inhoudelijke kennis van studenten (weer) op peil te krijgen. Ze moeten dan bijvoorbeeld als voorbereiding op een college zelf alvast enkele vensters lezen of Canon-clips bekijken. Het is zeker nodig om aandacht te besteden aan de eigen historische kennis van studenten, vinden de docenten. Studenten vinden geschiedenis vaak een moeilijk vak, waarbij het moeite kost om relaties te leren leggen en chronologie te zien. De Canon en de Canonslinger zijn daarbij een goed hulpmiddel.

Ten tweede laten de docenten hun studenten in de colleges kennismaken met verschillende manieren waarop ze de Canon in de klas kunnen gebruiken. Ze bespreken bijvoorbeeld hoe je als leerkracht met kinderen in gesprek kunt gaan naar aanleiding van een vensterplaat en welke vragen je daarbij kunt stellen. Of ze geven opdrachten bij de Canon. Een docent vertelt bijvoorbeeld dat ze haar studenten twee verschillende clipjes laat zien bij hetzelfde venster, de een met de doelgroep groep 5/6 en de ander met de doelgroep groep 7/8. Daarbij vraagt ze de studenten: waar zie je nu de verschillen? “Mijn bedoeling is dat ze dan gaan inzien hoe moeilijk het is om de geschiedenisles goed af te stemmen op de

² Volgens de Inspectie van het Onderwijs zijn er 25 bekostigde pabo's in Nederland.

leeftijd van kinderen.” Een andere docent geeft studenten de opdracht ook de vo-teksten lezen, om ze te laten zien waar de kinderen na groep 8 in het voortgezet onderwijs doorgaan met het vak geschiedenis.

Tot slot: de Canon is volgens de pabodocenten duidelijk en overzichtelijk verwerkt in de studieboeken die ze gebruiken in hun onderwijs³. Er wordt in deze boeken expliciet verwezen naar de vensters, onder andere door middel van icoontjes en verwijzingen in de tekst.

Canon in de stage

Geen van de geïnterviewde docenten laat studenten verplicht werken met de Canon in hun stage, bijvoorbeeld door stageopdrachten te geven waar de Canon bij gebruikt moet worden. Ze vinden dat stageopdrachten niet “dichtgetimmerd” mogen zijn, maar ruimte moeten laten voor de student en de dagelijkse praktijk in de stageklas. Wel stimuleren ze de studenten om de Canon te gebruiken, (“Ik geef bij de stageopdrachten geschiedenis het dringende advies de Canon te gebruiken”) of ze laten studenten een les maken (en geven) waarbij ze beeldvormers moeten gebruiken. Daarbij kunnen ze dan putten uit www.entoen.nu.

Eén pabo-docent vindt dat studenten al snel de methode van de stageschool erbij pakken en de website weer ‘vergeten’. Een andere docent merkt juist dat studenten na het eerste studiejaar de Canon echt tussen de oren hebben zitten: “Onze eerstejaars denken zo ongeveer: ‘Geschiedenis, dat is de Canon’”.

Vier van de vijf pabodocenten komen als stagebegeleider veel op scholen. Zij beschrijven een wisselend beeld aan te treffen voor wat betreft het gebruik van de Canon in de praktijk. Twee van hen vinden dat de Canon in de praktijk nog niet de plaats heeft die de Canon zou kunnen hebben. Ze merken dat veel leerkrachten de mogelijkheden van de website www.entoen.nu nog te weinig in hun lessen toepassen. Een docent ziet een generatiekloof: “De jongere generatie kent de Canon zeer zeker wel. Maar de oudere leerkrachten hebben er soms nog nooit van gehoord, zeker als op school een oudere methode wordt gebruikt, waar de Canon nog niet in voorkomt.”

De pabodocenten constateren dat leerkrachten in de dagelijkse praktijk veel aan hun hoofd hebben en dat er vaak maar weinig tijd is voor geschiedenis in het onderwijsprogramma. Het concept van de Canon - in combinatie met de website www.entoen.nu - is voor zulke drukbezette leerkrachten dan ook “een goede tool om met minimale inspanning toch een mooie geschiedenisles te geven.”

De Canon in projectonderwijs

In paragraaf 2.3 beschreven we dat leerkrachten die projectmatig of thematisch onderwijs geven, de Canon graag gebruiken. Drie van de vijf pabodocenten herkennen dit verschijnsel, maar hebben er ook wel bedenkingen bij. Ze wijzen – overigens net als leerkrachten zelf - op het risico dat leerlingen te weinig chronologisch besef verwerven doordat de basisgeschiedenis in heel uiteenlopende thema’s “hap-snap” aan de orde komt. Een andere docent wijst erop dat www.entoen.nu geen methode is, maar een aanvulling op geschiedenisonderwijs dat een leerkracht geeft. “Kinderen zelf op www.entoen.nu aan het werk zetten en iets laten uitzoeken is te mager. Bij geschiedenis geven hoort ook: de kinderen mooie verhalen vertellen!”

³ De titels ‘Geschiedenis en samenleving’ en ‘Geschiedenis geven’ zijn genoemd.

Integratie Canonvensters en tijdvakken

De pabodocenten wijzen alle vijf op het essentiële belang van het integreren van de Canonvensters met de tijdvakken. Alle vijf besteden ze daar in hun onderwijs expliciete aandacht aan. Een voorbeeld: een docent geeft tien colleges aan de eerstejaars studenten - over elk tijdvak één - waarbij ze expliciet de bijbehorende vensters benoemt en bespreekt. Op twee pabo's geven de docenten een pabo-toets: studenten moeten laten zien dat ze tijdvakken en vensters kunnen koppelen en uitlichten. De docenten vestigen ook alle vijf expliciet de aandacht op die plekken waar de indeling van de vensters in de tijdvakken wringt of verwarrend is, zoals bijvoorbeeld slavernij (beslaat drie tijdvakken) of Floris V die "het hoogtepunt van de riddertijd is, maar in het tijdvak 'tijd van steden en staten' valt en niet in 'tijd van monniken en ridders'". Studenten moeten er ook op voorbereid zijn dat de benamingen van de tijdvakken voor kinderen verwarrend kunnen zijn.

Enkele docenten vinden de visuele aansluiting tussen vensters en tijdvakken voor verbetering vatbaar. Studenten hebben er namelijk nog wel eens moeite mee om te ontdekken hoe de tijdvakken en de vensters gekoppeld zijn en zien het soms als twee aparte dingen. "Je moet ze echt expliciet laten zien waar de icoontjes staan die de tijdvakken aanduiden". Het zou ook mooi zijn als in de slinger op de homepage de tijdvakken duidelijker zichtbaar zouden zijn.

Herijking van de Canon

Ook met de pabodocenten hebben we gesproken over de aanstaande herijking van de Canon van Nederland. Sommigen van hen hebben daar heel concrete ideeën bij, anderen maken wat meer algemene opmerkingen. Een overzicht:

- De Canon moet vooral een mooi evenwicht blijven van culturele, politieke, wetenschappelijke en economische vensters. Die balans is belangrijk, een herzieningscommissie moet ervoor waken dat bijvoorbeeld de culturele vensters zouden verdwijnen.
- Niet al te recente nieuwe vensters toevoegen, want dan wordt het te politiek (bijvoorbeeld Pim Fortuyn hoeft er niet in).
- De uitwerking van sommige vensters is niet zo sterk. Ze zijn dan wat oubollig, niet zo spannend, zoals bijvoorbeeld venster Grachtengordel, Drees, De Stijl, Europa.
- Sommige vensters slaan te veel een zijpad in, zoals bijvoorbeeld venster Annie MG Schmidt. "Studenten snappen het idee achter het venster echt niet."
- Zou er iets interactiefs uit de tentoonstelling in Arnhem op de website kunnen komen?
- Er moet echt een vrouw bij! Suggestie: Belle van Zuylen, zij past goed tussen de overige vensters van de 18e eeuw.
- Venster De Beemster is achterhaald, bovendien is er al genoeg over Amsterdam te vinden. Neem dan liever de Afsluitdijk of Flevoland.
- Venster Grachtengordel en venster Buitenhuisen zijn min of meer hetzelfde, bovendien is de 17e eeuw al erg vol, dus zij kunnen samen één venster worden.
- Venster Spinoza is moeilijk, maar moet beslist wel blijven. Met het oog op burgerschapsontwikkeling en het denken over vrijheid is dit venster erg belangrijk.
- De kern van de zaak wordt niet altijd duidelijk door de keuze voor een bepaald venster. Bijvoorbeeld: de kern van het venster Beeldenstorm is eigenlijk de Tachtigjarige Oorlog, maar kinderen hebben dat niet goed of niet meteen door.
- Sommige eeuwen zitten wel erg vol vensters, zoals de Gouden Eeuw. Daar kun je als docent ook wel weer juist iets mee in de les: kijk, Nederland is heel trots op de Gouden Eeuw.

Waardering van de Canon

De pabodocenten vinden de Canon en de website entoen.nu van grote waarde voor hun onderwijs. Ze werken er veel en graag mee en vinden dat de website een rijk aanbod biedt aan materialen van goede kwaliteit. Ze noemen de Canon van Nederland een mooie inhoudelijke en didactische tool, die jonge leerkrachten ondersteunt bij het toegankelijk maken van geschiedenis. Studenten zijn meestal ook enthousiast, als ze er een beetje in thuis zijn geraakt. Dat kost wel even tijd. Een docent vertelt: “Ik leg mijn studenten uit: het is een tool, een heel rijke website, maar je moet er echt even een uurtje voor gaan zitten om ‘m te leren kennen.”

Pabodocent:

“De Canon is een rijke inspiratiebron voor studenten, die goed bruikbaar is voor zowel de eigen kennis als voor het didactisch repertoire.”

3 De Canon in het voortgezet onderwijs

3.1 De respondenten

De vo-vragenlijst is voornamelijk ingevuld door vakdocenten geschiedenis, redelijk evenwichtig verspreid over vmbo-, havo- en vwo-onderwijs. Driekwart van de respondenten geeft les in zowel onder- als bovenbouw.

Tabel 3.1 Wat is uw functie op school (meerdere antwoorden mogelijk)? (N=104)

	Percentage
Vakdocent	91%
Voorzitter vaksectie	58%
Interne cultuurcoördinator	1%
Lid managementteam	7%
Anders, bv. afdelingscoördinator, decaan, locatiedirecteur, mentor	9%

Tabel 3.2 In welk vak geeft u les? (N=95) (meerdere antwoorden mogelijk)

	Percentage
Geschiedenis	97%
Nederlands	4%
CKV	1%
Anders, bv. mens en maatschappij/maatschappijleer (10x), aardrijkskunde (2x), levensbeschouwing (2x).	20%

Tabel 3.3 In welke sector en bouw werkt u? (N=104) (meerdere antwoorden mogelijk)

	Percentage
Vmbo onderbouw	41%
Vmbo bovenbouw	33%
Havo onderbouw	58%
Havo bovenbouw	48%
Vwo onderbouw	54%
Vwo bovenbouw	37%

Tabel 3.4 Verdeling respondenten over onder- en bovenbouw (N=104)

	Percentage
Alleen onderbouw	18%
Alleen bovenbouw	8%
Onder- en bovenbouw	74%

Naast de digitale vragenlijst hebben we zeven telefonische interviews met docenten gehouden over het gebruik van de Canon in het voortgezet onderwijs. We hebben gesproken met zes eerstegraads geschiedenisdocenten, waarvan een docent bezig is met het afronden van de opleiding, en een

respondent die veel met het voortgezet onderwijs te maken heeft gehad vanuit haar functie als methodeontwikkelaar bij een uitgever.

Overigens bleek het veel tijd en moeite te kosten om respondenten uit het voortgezet onderwijs bereid te vinden deel te nemen aan dit onderzoek. De animo was laag, zowel voor het vragenlijstonderzoek als voor de interviews.

3.2 Gebruik van de Canon van Nederland

Zes op de tien respondenten geeft aan de Canon van Nederland te gebruiken in het onderwijs (tabel 3.5).

Tabel 3.5 Maakt u zelf gebruik van de Canon van Nederland in uw onderwijs? (N=104)

	Percentage
Ja, dat doe ik of heb ik gedaan	60%
Nee	40%

Een derde van de respondenten zegt dat ook collega's gebruik maken van de Canon (tabel 3.6), meestal collega's die (ook) het vak geschiedenis geven (zie tabel 3.7). Of en hoe ze dat doen, bepalen ze overigens meestal zelf; er wordt slechts door een op de tien respondenten gemeld dat het gebruik van de Canon wordt gecoördineerd (zie tabel 3.8).

Tabel 3.6 Maken collega's van u gebruik van de Canon (N=104)?

	Percentage
Ja	32%
Nee	30%
Weet niet	39%

Tabel 3.7 Wie maken er gebruik van de Canon? (N=33) (Alleen voor respondenten die aangaven dat collega's gebruik maken van de Canon)

	Percentage
Docenten geschiedenis	97%
Docenten kunst en cultuur / CKV	12%
Docenten maatschappijwetenschappen	12%
Docenten aardrijkskunde	9%
Docenten levensbeschouwing	9%
Taaldocenten	3%
Docenten exacte vakken	0%
Directie	0%
Anders	3%

Tabel 3.8 Wordt het gebruik van de Canon op school gecoördineerd? (N=33)

	Percentage
Nee, docenten bepalen ieder voor zich of en hoe ze de Canon gebruiken	85%
Ja, er zijn gezamenlijke afspraken over het gebruik van de Canon	12%
Anders	3%

De Canon van Nederland is bedoeld voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Uit de gesprekken komt naar voren dat vo-docenten de Canon inderdaad met name in de onderbouw en in het vmbo gebruiken. In de bovenbouw van de havo en vwo richten de docenten zich logischerwijs op de eindexamenstof, waar de Canonvensters niet goed bij aansluiten, volgens de meeste docenten die wij hebben gesproken in de interviews. Maar er zijn ook uitzonderingen (zie kader).

Praktijkvoorbeeld uit een interview

Een docent vertelt dat op zijn school de vakgroep geschiedenis de leerlingen in bovenbouw havo/vwo juist wel graag met de Canon laat werken. Het gaat dan niet zozeer om de inhoud van de vensters, maar meer op metaniveau, als fenomeen. Leerlingen moeten allerlei opdrachten maken rondom de Canon met vragen als: Wat is het doel van de Canon? Welke zaken staan er wel in? En welke niet? Op het mondeling examen moeten leerlingen een eigen venster presenteren. Ze kiezen dan bijvoorbeeld onderwerpen zoals MH 17, sociale media, Holleeder, Me Too, rampjaar 1672. Zo'n eigen venster moet precies opgebouwd zijn als de vensters op entoen.nu (uitleg, bronnen, iconisch beeld etc.). De docenten zijn tevreden over deze werkwijze: leerlingen leren kritisch te zijn en waarderen de ruimte voor eigen inbreng.

De uitgever bevestigt dat de Canon vooral in het vmbo wordt gebruikt en in (veel) mindere mate in havo/vwo. "Dat ligt niet aan de Canon zelf, maar heeft te maken met aansluiting op examendoelen. In onze methode hebben we ervoor gekozen om de Canonvensters te verwerken in vmbo- en onderbouwboeken. Voor de bovenbouw hebben we het meer terzijde gelegd."

Redenen om de Canon wel/niet te gebruiken

Uit de vragenlijst blijkt dat driekwart van de docenten die werken met de Canon dat doet omdat ze het een goede verdieping van de lesstof vinden (tabel 3.9). Ook het argument 'het is voor leerlingen van belang om kennis te nemen van de Canonvensters' is herkenbaar voor de docenten. De kerndoelen of de methodes zijn minder doorslaggevende redenen om de Canon te gebruiken.

Tabel 3.9 Waarom gebruikt u de Canon? (alleen voor de gebruikers van de Canon) (N=61)

	Ja!	Ja	Weet niet	Nee	Nee!
De Canon is een goede verdieping van de lesstof	12%	61%	13%	12%	3%
Voor de leerlingen is het van belang om kennis te nemen van de Canonvensters	12%	57%	10%	16%	5%
De Canon is verplicht gesteld in de kerndoelen	13%	44%	7%	30%	7%
De Canon maakt deel uit van de methode waar ik mee werk	13%	31%	10%	36%	10%

Vier op de tien respondenten maken géén gebruik van de Canon. Meer dan de helft van deze groep geeft als reden daarvoor op dat de onderwerpen uit de Canon al in hun onderwijs verwerkt zijn. Ruim

een derde van de niet-gebruikers vindt de Canon een te grote versimpeling van het vak. Net iets minder vaak kruisten de niet-gebruikers aan dat ze het niet eens zijn met de keuze van de vensters of dat ze vinden dat de historische vaardigheden van de leerlingen er onvoldoende baat bij hebben. In de categorie 'anders' wordt onder andere genoemd dat de Canon niet aansluit op de onderwijsvisie of -doelstellingen.

Tabel 3.10 *Waarom gebruikt u de Canon niet? (N=42) (Alleen voor de niet-gebruikers van de Canon)*

	Percentage
De onderwerpen uit de Canon zijn al in mijn onderwijs verwerkt	57%
De Canon is een te grote versimpeling van mijn vak	36%
Ik ben het niet eens met de keuze van de onderwerpen (50 vensters)	29%
De Canon draagt niet bij aan de historische vaardigheden van de leerlingen	29%
De Canonvensters sluiten niet goed bij aan bij de tien tijdvakken van De Rooy	26%
Ik ken geen geschikte toepassingsmogelijkheden voor mijn onderwijs	10%
Ik heb geen digibord in de klas	7%
Het is er nog niet van gekomen, maar ik wil het wel gaan doen	2%
Anders	17%

3.3 De Canon in het onderwijsprogramma

De geschiedenisdocenten uit dit onderzoek gebruiken de Canon overwegend incidenteel. Structureel werken met de Canon komt een stuk minder vaak voor. Typerend is de docent die vertelt: "Ik maak gebruik van de tien tijdvakken en de 49 kenmerkende aspecten. Onderwerpen uit de Canon die daarbij passen behandel ik als een anekdote. Ik richt mij dus niet op het volledig behandelen van de Canon." De docenten die we hebben gesproken over het gebruik van de Canonvensters geven allen aan dit te doen als extra materiaal ter aanvulling van de methode, de tijdvakken of de eigen lessen.

Geschiedenisdocent:

"Ik maak naast de tijdvakken en de Canonvensters ook gebruik van informatie uit de methodes, hoewel ik niet methode-vast te werk ga. Ik maak dus uitstapjes naar verschillende informatiebronnen die ik gebruik voor mijn lessen. Bijvoorbeeld een thema als Slavernij, daarvoor haal ik bijvoorbeeld van verschillende bronnen extra informatie om het geschiedenisonderwerp aan te laten sluiten op de maatschappelijke discussie van vandaag de dag."

Geschiedenisdocent:

"De suggesties op entoen.nu zijn prima, maar ik haal mijn materiaal overal vandaan. Als beginnend docent had ik soms wel steun aan de suggesties bij de Canon, maar nu bedenk ik veel meer zelf en gebruik ik meer en andere bronnen bij mij lesopzet."

Tabel 3.11 Wordt de Canon bij u op school op de volgende manieren gebruikt?

	Ja	Nee	Weet niet
Incidenteel in het onderwijsprogramma (N=58)	79%	14%	7%
Structureel in het onderwijsprogramma (N=59)	36%	56%	9%
Projectmatig (N=56)	46%	50%	4%
Anders, namelijk (N=19; zoals: regionale Canon, verdieping, differentiatie en omgeving of door stagiaires.)	16%	47%	37%

Een van de geïnterviewde docenten geeft als voorbeeld van het gebruik van de Canonvensters dat hij de informatie van de website entoen.nu met enige regelmaat gebruikt als bron voor een toets. Hij selecteert dan een stuk tekst en lakt bepaalde woorden weg die de leerlingen vervolgens moeten invullen.

3.4 Waardering

We hebben de gebruikers in de vragenlijst gevraagd om hun waardering voor de Canon uit te spreken aan de hand van een aantal stellingen. De meeste vo-respondenten vinden de Canon goed bruikbaar (82%) en een goed hulpmiddel bij het bevorderen van kennis over de Nederlandse geschiedenis en cultuur (79%). Bijna driekwart noemt de Canon (zeker) niet overbodig (tabel 3.12).

Tabel 3.12 Wat is uw oordeel over de Canon van Nederland? Bent u het eens met de volgende stellingen (N=62)?

	Ja!	Ja	Weet niet	Nee	Nee!
De Canon is goed bruikbaar in het onderwijs	13%	69%	7%	8%	3%
De Canon helpt kennis over de Nederlandse geschiedenis en cultuur te bevorderen.	11%	68%	10%	8%	3%
De Canon is een te grote versimpeling van mijn vak	15%	34%	5%	42%	5%
De Canon brengt samenhang aan in het geschiedenisonderwijs	5%	36%	19%	32%	8%
De Canon draagt niet bij aan de historische vaardigheden van de leerlingen	5%	24%	32%	36%	3%
De Canon versterkt onze nationale identiteit	2%	23%	31%	34%	10%
De Canonvensters sluiten niet goed aan bij de tien tijdvakken van de Rooy	8%	19%	18%	44%	11%
De Canon is een houvast in mijn lessen	5%	18%	11%	52%	15%
De Canonvensters zijn willekeurig gekozen	5%	15%	13%	61%	7%
De Canon is overbodig	8%	7%	13%	63%	10%

Over de aansluiting van de Canonvensters met de tien tijdvakken van De Rooy zijn de meningen verdeeld, zo laat bovenstaande tabel zien. Dat gemengde beeld blijkt ook uit de interviews. Sommigen gebruiken de vensters wel degelijk als extra materiaal in aansluiting op de tijdvakken. Maar we spraken ook docenten die de aansluiting problematisch vonden. Een van de respondenten aan niet goed te weten wat nou precies het verschil is hiertussen. "Mijn leerlingen zullen mij nooit het woord Canon horen vallen tijdens de lessen. Ik vind het zelf ook verwarrend omdat ik zelf niet precies begrijp wat het

verschil is tussen de Canon en de tijdvakken. Zodoende gebruik ik de informatie nooit op een herkenbare manier in mijn lessen. Ik maak overigens met name gebruik van de tijdvakken; die zijn duidelijk voor de leerlingen en sluiten goed aan op de kerndoelen voor het examen in de bovenbouw.”

Een ander zou graag een betere visuele aansluiting zien tussen tijdvakken en vensters: “Het probleem van de Canon is dat het niet verplicht is, daarom haakt de gemiddelde vo-docent af. Daar is een makkelijke oplossing voor: per venster met een icoontje aangeven bij welk tijdvak, bij welk kenmerkend aspect het past. Dat is een simpele cosmetische ingreep, waardoor leraren de Canon wel veel vaker zouden gaan gebruiken.”

3.5 Aansluiting Canon met methode

Eerder rapporteerden we al dat de docenten in de onderzoeksgroep de Canon van Nederland vooral incidenteel gebruiken, als het zo uitkomt. Dat beeld wordt bevestigd als we wat dieper inzoomen op het gebruik van de Canon in relatie tot de methodes. Zeven op de tien docenten uit deze studie gebruikt de informatie uit de Canon als extra materiaal naast de methode (tabel 3.13). Slechts twee respondenten melden dat ze de Canon als zelfstandig didactisch concept gebruiken (tabel 3.13).

Tabel 3.13 Hoe gebruikt u de Canon in uw onderwijs? (N=59)

	Percentage
Als extra materiaal naast de methode	70%
Als onderdeel van de methode	27%
Als zelfstandig didactisch concept	3%

Over de vraag of de Canon naar tevredenheid is verwerkt in de methode lopen de meningen uiteen. Ruim de helft is tevreden over de aansluiting met de methode, een minderheid is expliciet ontevreden. In de ruimte voor toelichting ontstaat een gemengd beeld. Sommigen geven aan dat de Canonvensters niet duidelijk benoemd worden in de methodes, anderen vinden dat de vensters wel herkenbaar verwerkt zijn. Blijkbaar hangt het er dus nogal van af welke methode gebruikt wordt. De uitgever wijst erop dat het voor de website entoen.nu van belang is om continu in de gaten te blijven houden welke methodes er gebruikt worden, want er verschijnen veel nieuwe (online) geschiedenismethodes.

Tabel 3.14 Bent u tevreden over de manier waarop de Canon in de methode verwerkt is? (N=62)

	Percentage
Ja!	3%
Ja	52%
Weet niet	29%
Nee	11%
Nee!	5%

Tabel 3.15 Welke methode gebruikt u voor geschiedenis en/of wereldoriëntatie? (N=62)

	Percentage
Geschiedeniswerkplaats	38%
Memo	23%
Feniks	16%
Sprekend Verleden	6%
Geen methode, eigen materiaal	6%
Bronwijzer	3%
Indigo	2%
Saga	2%
Plein M	2%
Anders (o.a. Gamma, Histoclips en stripverhalen, Tijd voor Geschiedenis, Mundo)	6%

Geschiedenisdocenten:

“Als ik in de canon iets vind dat aansluit bij mijn lessen en interessant is voor de leerlingen maak ik er een opdracht bij en laat hen onder andere deze website gebruiken voor informatie.”

“De methode neemt de canon vaak ook op als verdieping, maar ik behandel het sowieso in mijn lessen en loop de vensters met mijn leerlingen door.”

Aandacht voor de Canon in de lerarenopleiding

Een van de geïnterviewde docenten is bezig met het afronden van zijn eerstegraads geschiedenisopleiding. Hij geeft aan dat er in zijn studie ook aandacht wordt besteed aan de Canonvensters. Hierbij staat centraal hoe de informatie uit de Canon ingezet kan worden in combinatie met de geschiedensmethodes en de tien tijdvakken. Zo moest hij bijvoorbeeld opdrachten uitvoeren waarin deze drie bronnen met elkaar verbonden worden. Deze docent is positief over de informatie uit de Canon, maar geeft aan dat het in zijn lessen met name wordt ingezet als extra informatiebron naast de methode.

3.6 De website entoen.nu

Bijna alle respondenten die met de Canon werken, kennen de website entoen.nu.

Tabel 3.16 Kent u de website www.entoen.nu? (N=62)

	Percentage
Ja	94%
Nee	7%

Veruit de meeste respondenten maken voor hun onderwijs gebruik van de filmpjes en afbeeldingen die op de website staan. Verder maakt ruim de helft gebruik van de vensterplaten. Ongeveer de helft van de respondenten heeft de tips over excursies, de uitleg over het didactisch concept en de lessen per venster bekeken, maar heeft deze onderdelen verder niet gebruikt. Het minst bekend zijn de app en Mijn Canon, waarmee je een online profiel kunt aanmaken en daarin je eigen Canon kunt opstellen en delen met anderen (Tabel 3.17).

Tabel 3.17 Welke onderdelen van de website *www.entoen.nu* heeft u bekeken en gebruikt voor uw onderwijs? (N=58)

	Niet bekeken	Bekeken, maar niet gebruikt	Gebruikt
Filmpjes en afbeeldingen	3%	3%	93%
Vensterplaten	7%	35%	59%
Regiocanons	24%	38%	38%
Lessen per venster	17%	48%	35%
Achtergrondinformatie voor docenten	29%	35%	36%
Tips over boeken en films	24%	41%	35%
Tips over excursies	31%	55%	14%
Uitleg over didactisch concept	38%	50%	12%
Mijn Canon	64%	29%	7%
App	74%	21%	5%

Driekwart van de respondenten gebruikt de website bij de voorbereiding van de lessen. Meer dan de helft gebruikt de website ook klassikaal met behulp van het digibord. In mindere mate laten de docenten hun leerlingen zelf de website bezoeken. Dat blijkt ook uit tabel 3.19, waarin staat weergegeven hoe frequent docenten en leerlingen de site bezoeken: docenten doen dat zo maximaal een keer in de maand en dat is beduidend vaker dan de leerlingen.

Geschiedenisdocent in vmbo:

“Leerlingen vinden de site leuk maar ze kijken er niet uit zichzelf op, op een enkele zeer geïnteresseerde leerling na, maar onder vmbo-leerlingen is dat niet zo gebruikelijk.”

Tabel 3.18 Hoe gebruikt u de website in uw lessen? (N=55)

	Percentage
Ik gebruik de website bij de voorbereiding van mijn lessen	75%
Klassikaal, met het digibord	55%
Leerlingen bezoeken de website zelf	40%
Anders, namelijk... (bv. als onderdeel van zelfgeschreven of aangepaste lessen)	9%

Tabel 3.19 Hoe vaak bezoeken u en uw leerlingen de website *www.entoen.nu*? (N=55)

	Ik bezoek <i>www.entoen.nu</i> ...	Mijn leerlingen bezoeken <i>www.entoen.nu</i> ...
Dagelijks	0%	0%
Wekelijks	13%	6%
Maandelijks	51%	18%
Minder vaak	36%	55%
Nooit	0%	22%

De gebruikers van de website vinden *entoen.nu* over het geheel genomen informatief en gebruiksvriendelijk, maar over hoe de leerlingen de website waarderen doen ze geen duidelijke uitspraak, we vermoeden dat ze dat niet goed weten.

Tabel 3.20 Wat is uw mening over de volgende aspecten van de website *www.entoen.nu*? (N=56)

	Helemaal mee eens	Mee eens	Neutraal	Niet mee eens	Helemaal niet mee eens
De website <i>entoen.nu</i> is informatief	18%	68%	14%	0%	0%
De website <i>entoen.nu</i> is gebruiksvriendelijk	16%	66%	14%	4%	0%
Mijn leerlingen werken graag met de website <i>entoen.nu</i>	0%	20%	70%	7%	4%

Uit de toelichting van de respondenten uit de vragenlijst blijkt dat de meeste respondenten tevreden zijn over de informatie die ze gebruiken voor hun lessen en dat we website naar behoren werkt.

Sommigen hebben suggesties ter verbetering. Zo vinden enkele respondenten dat de informatie op de website inhoudelijk meer verdiept mag worden en op sommige onderdelen geactualiseerd kan worden (bijvoorbeeld nieuw lesmateriaal en aansluiten bij nieuwe digitale methodes). Ook geeft een docent in het interview aan dat er aandacht besteed kan worden aan de verschillende niveaus waarvoor de informatie bedoeld is, zodat gebruikers van de Canon gemakkelijker materiaal voor hun leerlingdoelgroep beschikbaar hebben.

“Altijd ruimte voor verbetering, maar ik ben zeer te spreken over de vormgeving, inhoud en gebruiksvriendelijkheid. Ook juist de aansluiting daarvan op de doelgroep van mijn leerlingen.”

“Soms vind ik dat de site weinig aansluit op het voortgezet onderwijs, zoals de vensterplaten en aantal filmpjes. Ik zou graag wat meer voor de onderbouw en zeker voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs willen zien.”

Tot slot het rapportcijfer: de website krijg van de vo-respondenten gemiddeld een 7,3 (tabel 3.21).

Tabel 3.21 Welk rapportcijfer geeft u de website *www.entoen.nu* in zijn geheel? (N=58)

	Percentage
4	2%
5	0%
6	5%
7	50%
8	41%
9	2%

3.7 Herijking

Aan het eind van de vragenlijst konden de vo-docenten hun mening geven over de vraag of de Canon van Nederland toe is aan inhoudelijke herziening. Bijna de helft van de vo-docenten vindt inderdaad dat herziening een goede zaak zou zijn. De vo-docenten - meestal historici - zien de noodzaak van herziening dus fors vaker in dan hun collega's uit het basisonderwijs. Een van de geïnterviewde docenten stelt dat het regelmatig herzien van de vensters zeer wenselijk is: "Een Canon is een organisch iets, dé geschiedenis bestaat niet en dus bestaat dé Canon ook niet. Het is een weergave van wat onze regering en onze experts op een bepaald moment in de tijd vinden en uitdragen."

Sommige respondenten denken bij deze vraag niet zozeer aan inhoudelijke herziening van de vensters, maar hebben suggesties over de verbetering van de aansluiting van de Canonvensters op de informatiebronnen die al beschikbaar zijn: "Naar mijn mening kan er beter gekeken worden hoe er tussen bijvoorbeeld de tijdvakken en de Canon samengewerkt kan worden, en deze beter in elkaar laten opgaan. Nu is alle informatie te veel versnipperd."

Tabel 3.22 Vindt u dat de Canon toe is aan inhoudelijke herziening? (N=61)

	Percentage
Ja	49%
Nee	34%
Weet niet	16%

Welke Canonvensters mogen eventueel weg en welke ontbreken nog

We hebben in een open vraag in de vragenlijst gevraagd welk venster die volgens de respondenten zou mogen verdwijnen uit de Canon van Nederland. Er worden veel verschillende vensters genoemd. Maar drie vensters komen het meest in aanmerking om te verdwijnen volgens onze respondenten: Annie M.G. Schmidt, De Stijl en De gasbel. Ook in de telefonische interviews worden deze vensters regelmatig genoemd. Enkele respondenten stellen voor dat deze vensters ondergebracht kunnen worden bij andere thema's in plaats van een aparte plek in de lijst in te bekleden.

We hebben ook gevraagd welk venster volgens de respondent toegevoegd zou mogen worden aan de Canon. Ook hier lopen de meningen uiteen. De meeste vo-respondenten zeggen dat er niet per se nieuwe vensters nodig zijn omdat veel onderwerpen wel ergens ondergebracht kunnen worden. Onderwerpen die overigens wel een aantal keer expliciet zijn genoemd, zijn de Koude Oorlog en onderwerpen uit het '11^e tijdvak' als de digitale revolutie en de terreuroorlog. In twee gevallen hebben respondenten in de vragenlijst aangegeven dat ze graag wat meer vrouwen terug zouden willen zien in de Canon. In de telefonische interviews was deze behoefte er niet. Een van de vo-respondenten gaf aan dat het gebrek aan vrouwen in de lijst juist veel zegt over onze geschiedenis en de positie van de vrouw daarin. Tot slot hoorden we in de gesprekken meermaals dat een meer evenredige spreiding van vensters over de tijdvakken wenselijk zou zijn.

4 De Canon-musea

4.1 Bekendheid Canontentoonstelling

We hebben in de vragenlijst aan leerkrachten en docenten gepeild hoe bekend de Canon-tentoonstelling in het Nederlands Openluchtmuseum (geopend sinds september 2017) is. Vo-docenten zijn duidelijk vaker op de hoogte van het bestaan van de tentoonstelling dan basisschoolleerkrachten, want van de po-respondenten kent bijna de helft de Canontentoonstelling niet, terwijl slechts een kwart van de vo-respondenten de tentoonstelling niet kent. In 2012 had bijna driekwart van de po-leerkrachten (72%) nog nooit gehoord van de fysieke presentatie van de Canonvensters, die toen nog in voorbereiding was.

Daarnaast zijn vo-respondenten ook vaker van plan de tentoonstelling te bezoeken dan hun collega's uit het basisonderwijs. In de interviews en in de toelichting in de vragenlijst toonden respondenten die de tentoonstelling hebben bezocht zich enthousiast. Sommigen vinden dat de tentoonstelling meer aangeprezen zou mogen worden als schooluitje.

Tabel 4.1 Kent u de Canontentoonstelling in het Openluchtmuseum in Arnhem? (N = 151)

	Basisonderwijs	Voortgezet onderwijs
Ja, daar heb ik weleens van gehoord	31%	37%
Ja, die heb ik bezocht	17%	21%
Ja, die ben ik van plan te bezoeken	7%	18%
Nee, die ken ik niet	45%	25%

Directeur basisschool:

“Ik ben al een paar keer in het Openluchtmuseum geweest en ben onder de indruk van de Canon en hoe interactief die weergegeven is. Het spreekt de kinderen erg aan, het gaat echt voor ze leven.”

4.2 De visie van de musea op de Canon

De Canon wordt niet alleen gebruikt in basis- en voortgezet onderwijs, maar heeft ook een eigen plek verworven in een heel aantal musea, die zich verenigd hebben in een Canon-netwerk⁴. De musea van dit netwerk lichten een aantal historische voorwerpen uit die aansluiten bij de Canonvensters.

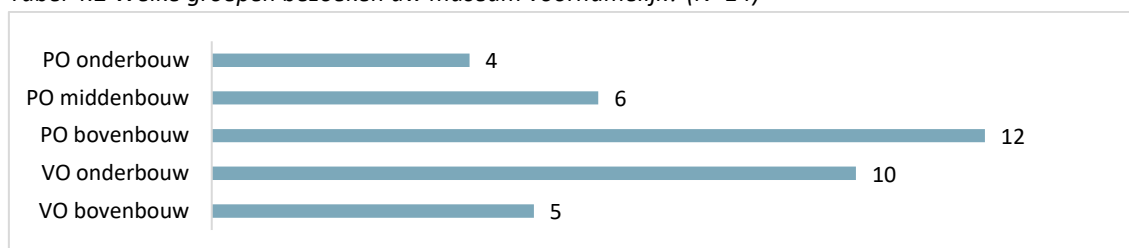
Tijdens de Netwerkdag (geïntroduceerd in hoofdstuk 1) waren 46 vertegenwoordigers namens 26 musea uit het Canonnetwerk aanwezig. Aan de deelsessie over de Evaluatie van de Canon namen 24 van hen deel (namens achttien musea). Tijdens deze sessie hielden we een korte digitale peiling onder de deelnemers. Uiteindelijk deden veertien van hen hieraan mee. Daarnaast reageerden alle twintig deelnemers mondeling op de voorlopige resultaten van het onderzoek. De informatie in dit hoofdstuk is gebaseerd op deze sessie.

⁴ Zie www.canonvannederland.nl/canonmusea

Achtergrondinformatie over de deelnemers

De meerderheid van de aanwezige museumvertegenwoordigers geeft aan dat de leerlingen die met de klas op bezoek komen voornamelijk uit de bovenbouw van het po en de onderbouw van het vo komen; leeftijdscategorie grofweg 10 tot en met 15 jaar. De po-onderbouw en vo-bovenbouw komen het minst vaak op bezoek (tabel 4.2).

Tabel 4.2 Welke groepen bezoeken uw museum voornamelijk? (N=14)

Lesmateriaal

Uit een aantal telefonische gesprekken met po-leerkrachten blijkt dat er behoefte is aan meer ‘tastbaar’ materiaal, zoals leskisten of lespakketten voor het onderwijs. Tijdens de bijeenkomst hebben we de deelnemers gevraagd wat zij al doen op dit gebied en waar eventueel nog kansen liggen. Ruim drie kwart (elf deelnemers) geeft aan dat zij nu al materiaal aanbieden voor scholen die leraren kunnen gebruiken ter voorbereiding of verwerking van het museumbezoek. De overige deelnemers geven aan nu nog geen speciaal lesmateriaal aan te bieden, maar dit in de toekomst wel van plan te zijn. Het materiaal dat reeds wordt aangeboden, bestaat voornamelijk uit digitaal materiaal en in enkele gevallen uit tastbare lespakketten. Door de meesten wordt herkend dat tegenwoordig veel materiaal door leraren van de museumwebsite gehaald wordt. Desondanks blijven er van tijd tot tijd bij de musea verzoeken voor tastbaar materiaal binnenkomen, bijvoorbeeld van leerlingen ten behoeve van hun spreekbeurt. De deelnemers zijn stuk voor stuk dan ook niet van plan om te stoppen met het aanbieden van lesmateriaal.

Een vertegenwoordiger van een museum met lesmateriaal voor scholen:

“Voor elk niveau hebben we een eigen pakket met lesmateriaal. Dit hebben we vanaf groep 7, en hoger. Dit zijn voorbereidingspakketten die vooraf (voor het museumbezoek) al naar scholen zelf worden gestuurd. Het bezoek aan het museum zit ook in dit pakket inbegrepen. Ook krijgen scholen afrondend materiaal, verwerkingspakketten, voor als de leerlingen weer op school zijn.”

Een vertegenwoordiger van een museum zonder lesmateriaal voor scholen:

“We hebben dat niet. Docenten maken er toch geen gebruik van, dus alle groepen die het museum bezoeken krijgen een museumdocent. Die worden getraind om op de groep in te spelen. Docenten vragen er wel naar, maar lespakketten nemen ze niet af. Hier zijn we dan zoveel tijd mee kwijt, terwijl het niet wordt gebruikt. Dus dan bieden we maar kwaliteit in het museum zelf aan.”

Regionale Canonvensters

Uit de interviews met leraren kwam ook het vraagstuk naar voren over de mogelijkheid om regionale alternatieven op te nemen in de vensters. Bijvoorbeeld dat de scholen in het oosten van het land niet het bombardement op Rotterdam behandelen, maar juist de gebeurtenissen rond de Grebbeberg. In hoeverre spelen musea daarop in? Uit de peiling blijkt dat sommige musea (ongeveer een derde van de

aanwezig) al wel inspelen op regionale elementen en een ongeveer even grote groep dat nog niet doet, maar het wel van plan is. Voor de overige musea geldt dat men niet van plan is iets te doen met regionale varianten van de vensters, bijvoorbeeld om reden dat hun aanbod zich daar niet voor leent.

Herijking Canon?

Ook aan de vertegenwoordigers van de Canonmusea hebben we de vraag voorgelegd of de Canon toe is aan inhoudelijke herziening. Tien deelnemers vonden dat de Canon inderdaad aan herziening toe is. Twee deelnemers vonden dat dit niet nodig was en de overige twee zijn voor- noch tegenstander. De meeste deelnemers tijdens de sessie vinden dat de ervaringen met de Canon in het onderwijs en door de Canoninstellingen om de zoveel tijd meegenomen moeten worden in een evaluatie van de Canon. Sommige deelnemers spreken dan ook eerder over het aanvullen van de vensters dan over een drastische herziening ervan: "Het inhoudelijk aanvullen van de vensters moet gebeuren, maar de vensters zelf zijn prima."

"Ik heb veel behoefte aan 'multiperspectiviteit'. Ik heb wel een venster in het museum, Michiel de Ruyter. Hij is tegenwoordig geen zeeheld meer, maar we vertellen het verhaal nog wel. We willen nu dat dit vanuit verschillende perspectieven wordt belicht. Dit geldt in bredere zin. Het gaat dus niet zozeer om de keuze van vensters, maar om de invulling en aanvulling van de vensters. Hoe kijken we er tegenaan en wat nog kunnen we meer bieden voor de dialoog en verschillende perspectieven?"

Ontbreken er thema's in de Canon?

Vier deelnemers gaven aan dat zij nog een paar thema's missen in de Canon, namelijk: muziek (2x), het digitale tijdperk, de nieuwe wereldorde met onderwerpen als (nep)media, immigratie en populisme. Muziek is door meerdere deelnemers genoemd als onderwerp, mede omdat het zo'n breed onderwerp is dat in elk thema wel een plekje kent. Dit is eenzelfde soort discussie als rondom de rol van kunst en literatuur in de Canon. De vraag blijft of het nu om een apart thema gaat of dat het meer onderdeel uitmaakt van alle thema's. Het digitale tijdperk en media worden ook als gemiste thema's genoemd. Deze thema's zouden volgens de deelnemers eventueel samen met het venster 'Televisie' kunnen smelten tot een breder thema, zodat er ook aandacht is voor de rol die media vandaag de dag speelt in onze maatschappij.

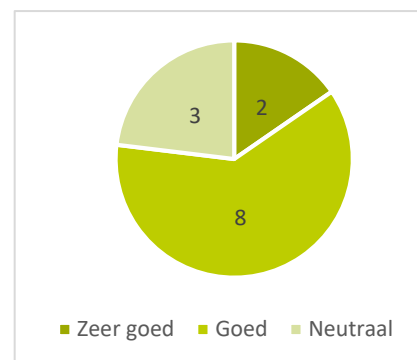
"De opkomst van de digitale revolutie en de impact op de samenleving. Bijvoorbeeld een venster als 'Eigentijds' waarin gereflecteerd wordt op hoe het nu is en hoe het in de toekomst zal zijn. Ook kunnen we het venster 'televisie' upgraden naar 'media'."

Mogen er thema's weggelaten worden uit de Canon?

Op de vraag of er thema's weg mogen wordt 'Gasbel' vier keer genoemd en 'Annie M.G. Schmidt' twee keer. Volgens een paar deelnemers heeft dit te maken met het gebruik van de termen en de iconen ten opzichte van de informatie die daarachter zit. Sommige venstertermen dekken niet altijd de lading en hebben extra uitleg nodig: "Wat ik, los van het onderwijs, merk is dat het altijd blijft schuren tussen een beeld/icon voor een venster en het idee dat het venster wordt opengesteld voor wat erachter staat. Die stap wordt niet gemaakt. Het is "Annie M.G. Schmidt", punt. En niet wat erachter zit."

In hoeverre vindt u dat de Canon 'werkt'?

We hebben deze vraag breed gesteld, omdat de 'werking' van de Canon vanuit verschillende perspectieven verklaard kan worden. Op basis van de toelichtingen op deze vraag zijn we met de deelnemers in gesprek gegaan. Geen enkele deelnemer was negatief over de 'werking' van de Canon. De deelnemers geven aan dat de Canon een goed overzicht biedt, een handvat vormt voor geschiedenisonderwijs en tevens zorgt voor een mooie verbinding tussen musea. Daarnaast geven enkele deelnemers ook aan behoefte te hebben aan (digitale) samenwerking binnen het Canonnetwerk. De deelnemers zijn het overigens met elkaar eens met elkaar dat de Canon nog in ontwikkeling is, en voor sommigen dat de Canon in de toekomst in ontwikkeling blijft.

Museum:

“De Canon biedt ruimte voor bredere interpretaties en connecties tussen thema's, maar dit mag meer benadrukt worden.”

5 Websitestatistieken www.entoen.nu

Eerder in dit rapport hebben we gemeld dat vrijwel alle leerkrachten en docenten die de vragenlijst invulden, de website www.entoen.nu kennen. Met behulp van Google Analytics hebben we de websitestatistieken van www.entoen.nu van de afgelopen zeven schooljaren geanalyseerd. Technisch is het mogelijk om het aantal bezoekers op alle onderdelen van de website te tellen en te presenteren, maar dat zou een onuitputtelijke lijst van grafieken en tabellen opleveren. We hebben ons daarom beperkt tot de bezoekers aan enkele relevante onderdelen van de website.

We maken voorafgaand aan dit hoofdstuk twee kanttekeningen bij de cijfers die we presenteren. Ten eerste is de website www.entoen.nu in 2017 vernieuwd, waardoor onder andere websitestructuur en manier van tellen zijn veranderd. Het vergelijken van bezoekersaantallen in het schooljaar 2017/18 met de schooljaren daaraan voorafgaand is dus niet waterdicht. Ten tweede merken we op dat we verder niets weten over de websitebezoekers. We weten niet of het gaat om bezoekers uit basis- of voortgezet onderwijs. We weten ook niet of een bezoeker een leerling of een leraar is, een belangstellende krantenlezer die iets wil opzoeken, een schoolboekenschrijver of een onderzoeker die het gebruik van de Canon in het onderwijs bestudeert.

5.1 De tien meest bezochte webpagina's

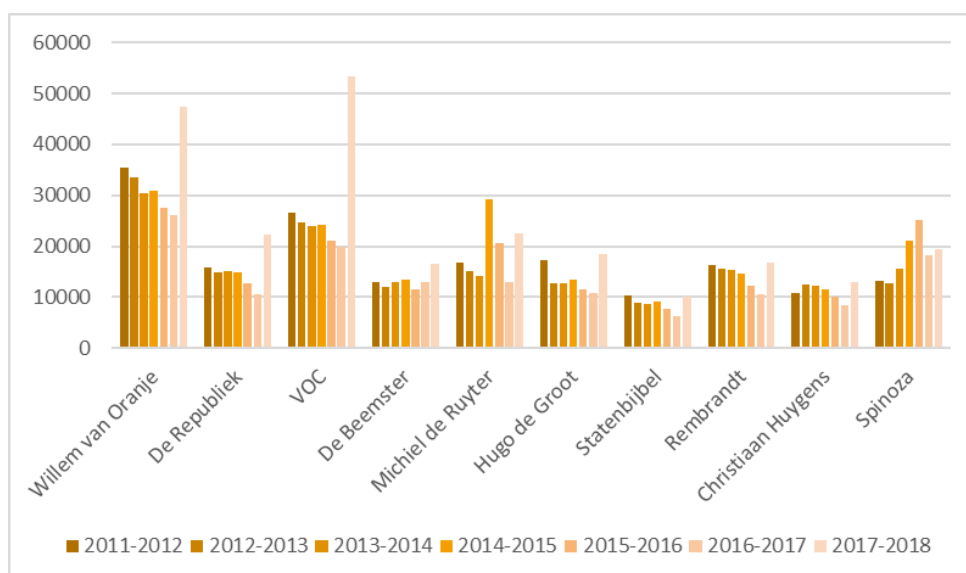
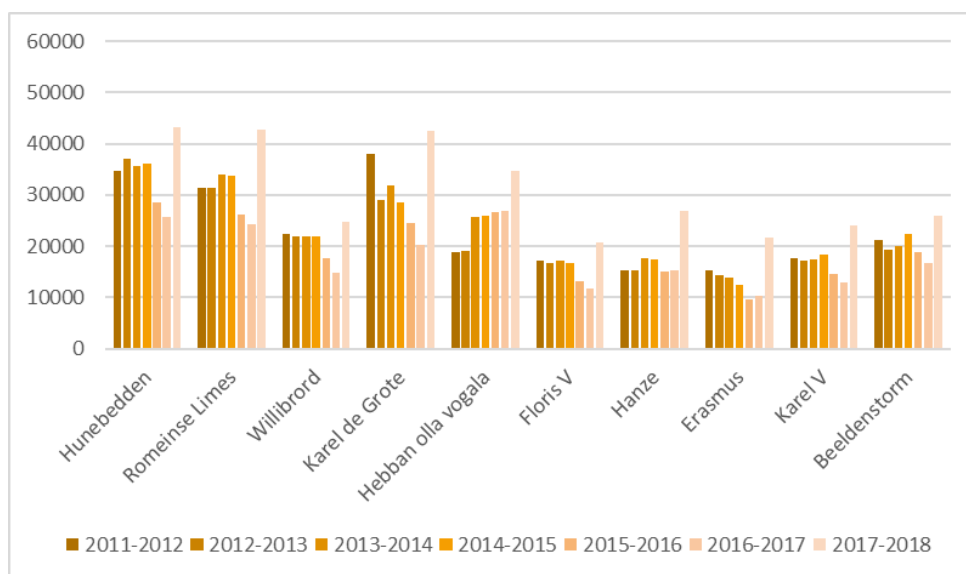
In tabel 5.1 is te zien welke tien vensterpagina's het meest werden bezocht in de schooljaren 2011-2012 tot en met 2017-2018. De Tweede Wereldoorlog staat in alle schooljaren op de eerste plek. De vensters Willem van Oranje, Hunebedden, Napoleon, Romeinse Limes en Slavernij staan in alle schooljaren in de top tien. Anne Frank en De Eerste Wereldoorlog staan in zes schooljaren in de top tien en Karel de Grote in vijf schooljaren. Hebban olla vogala, Spinoza, VOC en Aletta Jacobs komen minder dan vijf keer in de top tien voor.

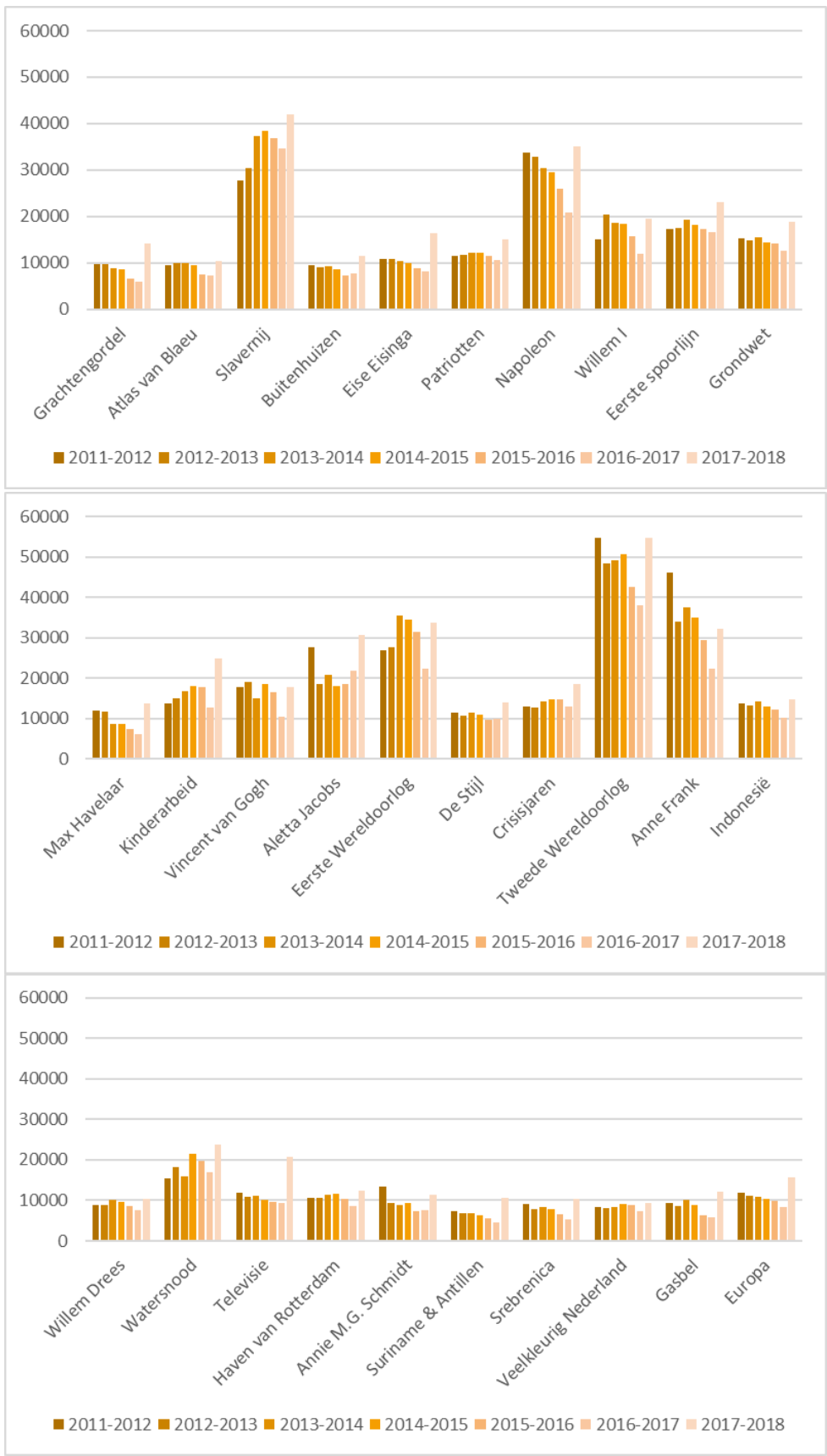
Tabel 5.1 De tien meest bezochte vensterpagina's in de afgelopen zeven schooljaren.

2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018
De Tweede Wereldoorlog	De Tweede Wereldoorlog	De Tweede Wereldoorlog	De Tweede Wereldoorlog	De Tweede Wereldoorlog	De Tweede Wereldoorlog	De Tweede Wereldoorlog
Anne Frank	Hunebedden	Anne Frank	Slavernij	Slavernij	Slavernij	VOC
Karel de Grote	Anne Frank	Slavernij	Hunebedden	De Eerste Wereldoorlog	Hebban olla vogala	Willem van Oranje
Willem van Oranje	Willem van Oranje	Hunebedden	Anne Frank	Anne Frank	Willem van Oranje	Hunebedden
Hunebedden	Napoleon	De Eerste Wereldoorlog	De Eerste Wereldoorlog	Hunebedden	Hunebedden	Romeinse Limes
Napoleon	Romeinse Limes	Romeinse Limes	Romeinse Limes	Willem van Oranje	Romeinse Limes	Karel de Grote
Romeinse Limes	Slavernij	Karel de Grote	Willem van Oranje	Hebban olla vogala	Anne Frank	Slavernij
Slavernij	Karel de Grote	Napoleon	Napoleon	Romeinse Limes	De Eerste Wereldoorlog	Napoleon
Aletta Jacobs	De Eerste Wereldoorlog	Willem van Oranje	Michiel de Ruyter	Napoleon	Aletta Jacobs	Hebban olla vogala
De Eerste Wereldoorlog	VOC	Hebban olla vogala	Karel de Grote	Spinoza	Napoleon	De Eerste Wereldoorlog

5.2 Aantal bezoekers per Canonvenster

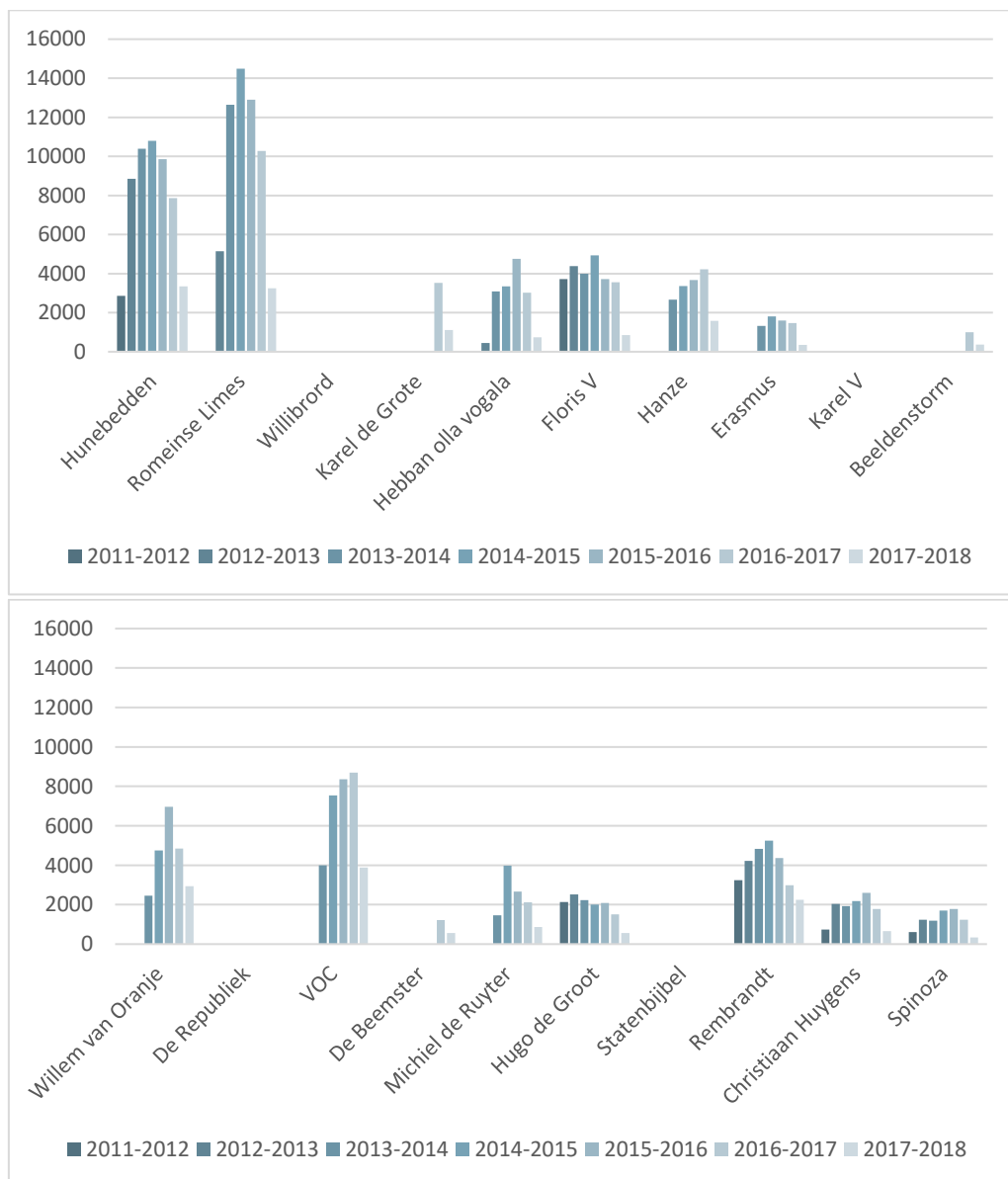
In de onderstaande vijf grafieken hebben we het aantal bezoeken per Canonvenster in de afgelopen zeven schooljaren naast elkaar gezet. Het is goed te zien wat de populaire vensters zijn: Tweede Wereldoorlog, Anne Frank, maar ook Napoleon en Slavernij. Het lijkt in deze grafieken alsof in het schooljaar 2017/18 alle vensters een stuk vaker bezocht worden dan in de voorgaande jaren, maar het zou kunnen dat dit verschijnsel te maken heeft met de eerdergenoemde update van de website in 2017 (nieuwe structuur, nieuwe manier van tellen). Verder is goed te zien dat de vensters die in vragenlijst en interviews als minder geliefde vensters werden genoemd, ook inderdaad relatief minder vaak bezocht worden (bijvoorbeeld Drees, Annie M.G. Schmidt, Gasbel).

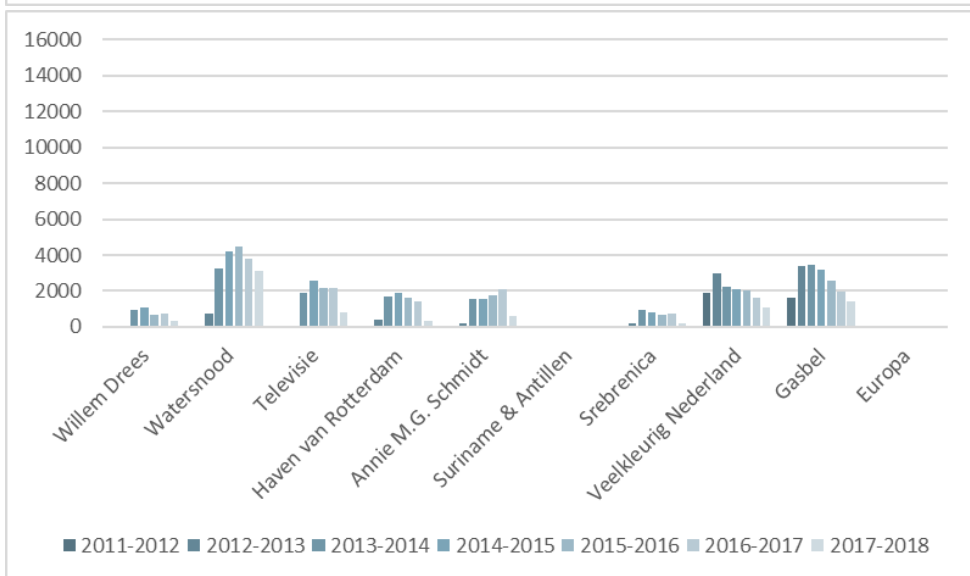
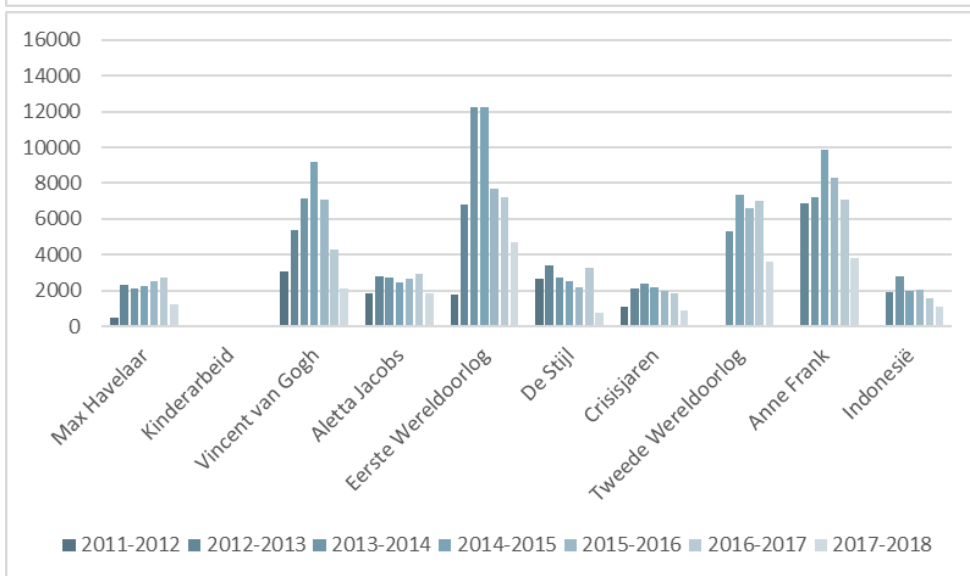
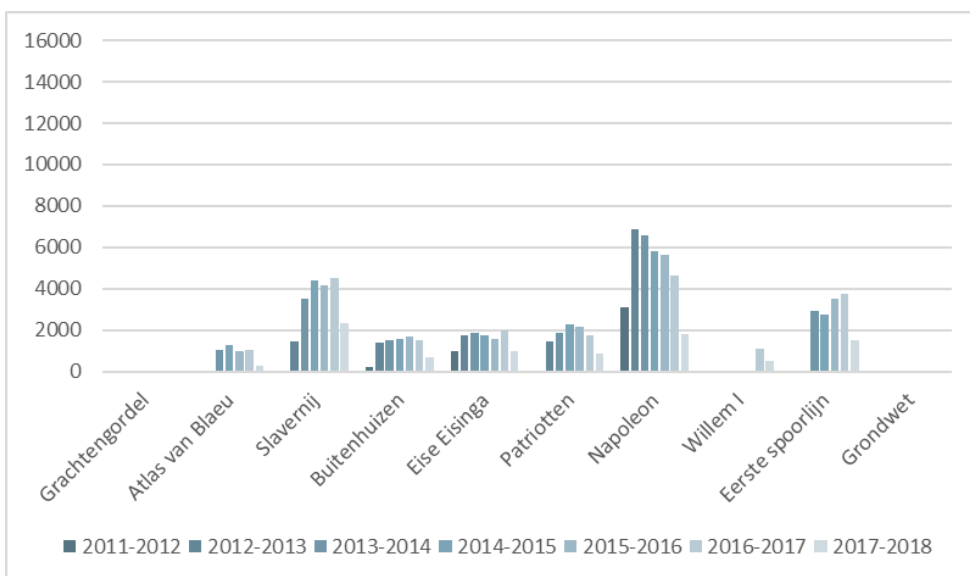

5.3 Aantal bezoekers per vensterplaat

In de onderstaande figuren staat een indicatie van het aantal bezoekers per vensterplaat weergegeven. Niet van alle vensterplaten waren gegevens beschikbaar, onder andere doordat niet alle vensterplaten op hetzelfde moment klaar waren, en van sommige vensters nog geen Vensterplaat gepubliceerd is. Ook hier levert de nieuwe website sinds 2017 andere meetgegevens op. We zien dat met name de vensterplaten Hunebedden, De Romeinse Limes en De Eerste Wereldoorlog veel bezocht worden.

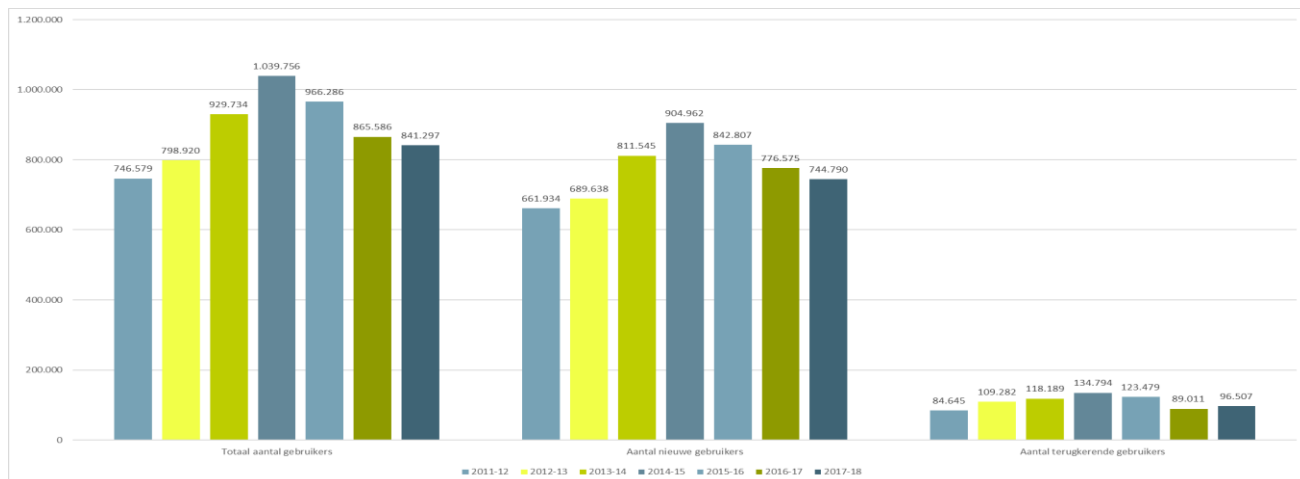

5.4 Aantal bezoekers per schooljaar

In figuur 5.1 is te zien dat er vanaf het schooljaar 2011-2012 tot 2014-2015 steeds meer website-bezoekers bij kwamen, daarna daalde het aantal bezoeken ieder jaar licht. Dit geldt zowel voor nieuwe als voor terugkerende bezoekers. Behalve in 2017/18, toen waren er iets meer terugkerende bezoekers dan het jaar ervoor. Een mogelijke verklaring daarvoor is de vernieuwing van de website in 2017.

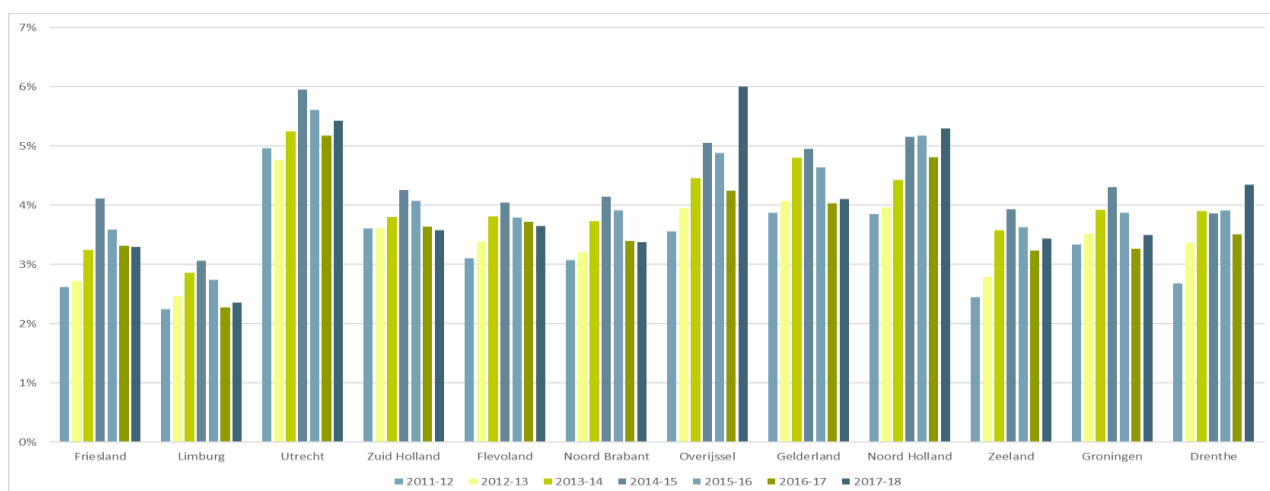
Figuur 5.1 Totaal aantal websitebezoekers, aantal nieuwe en aantal terugkerende bezoekers in de afgelopen zeven schooljaren.

5.5 Aantal bezoekers per provincie

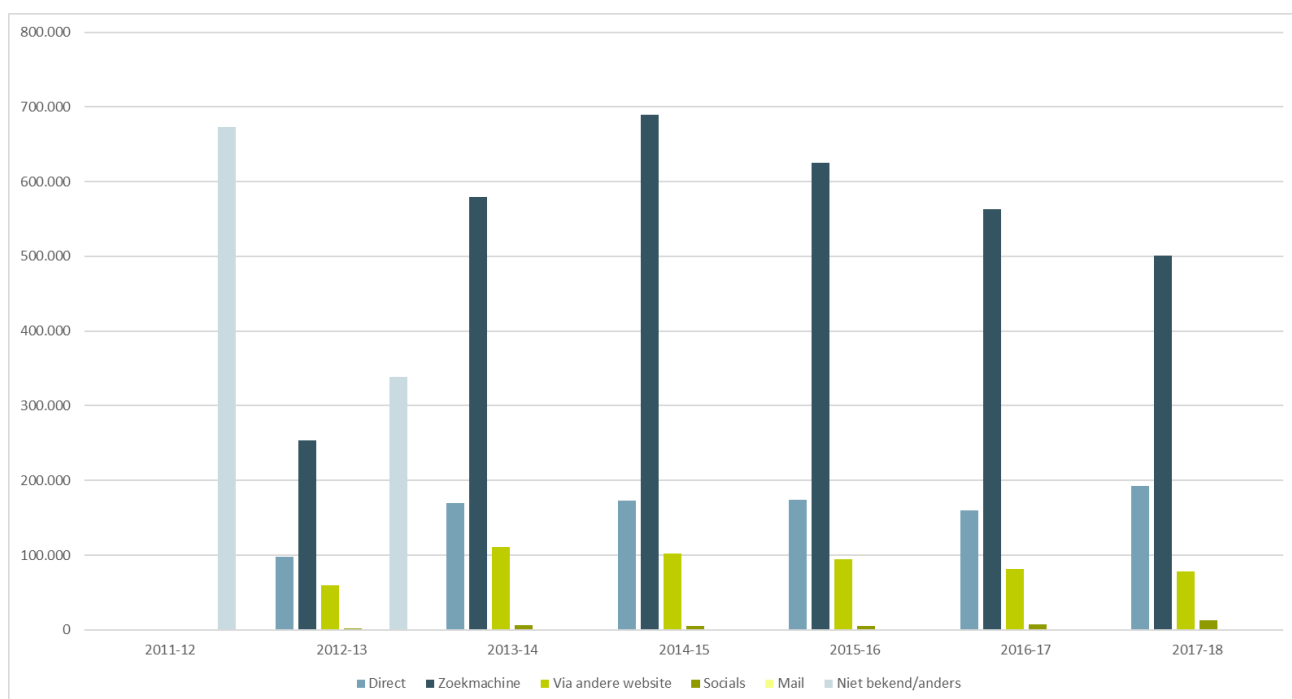
We hebben ook gekeken naar het aantal bezoekers per provincie, in onderstaande figuur gepresenteerd als percentage van het aantal inwoners van de provincie. In Limburg wordt de website verhoudingsgewijs het minst geraadpleegd, in Utrecht het meest. In Overijssel is het websitebezoek het afgelopen schooljaar flink gestegen.

Figuur 5.2 Aantal websitebezoekers per provincie als percentage van het aantal inwoners per provincie.

5.6 Toeleiding naar de website

De meeste mensen komen op de website terecht via een zoekmachine. De site wordt ook, maar in veel mindere mate, bezocht door rechtstreeks www.entoen.nu in te tikken of door een link op een andere website. Als toeleidende websites worden vaak MeesterMichael.nl, de website van de methode Alles-in-1 en het schoolbordportaal gebruikt. In 2017/18 komen bezoekers voor het eerst ook vaak via de website van het Nederlands Openluchtmuseum op de site www.entoen.nu. Social media en e-mail worden relatief weinig benut om op de website terecht te komen.

6 Conclusies

6.1 Conclusies basisonderwijs

➤ **Aantal Canon-gebruikers blijft stabiel**

Zes op de tien leerkrachten uit dit onderzoek maakt gebruik van de Canon van Nederland in het onderwijs, vooral bij geschiedenis en wereldoriëntatie. Ze hebben daar vooral inhoudelijke redenen voor: omdat ze vinden dat leerlingen kennis moeten nemen van de Canonvensters of omdat de Canon een goede verdieping op de lesstof vormt. De leerkrachten die de Canon gebruiken, doen dat meestal op eigen houtje. Als er al collega's op school zijn die er ook mee werken, wordt dat doorgaans niet op elkaar afgestemd. De helft van de leerkrachten werkt structureel met de Canon van Nederland en er is ook een flinke groep leerkrachten die er projectmatig of incidenteel mee werkt.

➤ **De Canon wordt gewaardeerd**

De respondenten zijn positief over de Canon van Nederland. Bijna alle gebruikers vinden de Canon goed bruikbaar en nuttig bij het overbrengen van kennis over geschiedenis en cultuur. Sinds de introductie van de Canon is de waardering steeds meer toegenomen. Ook de pabodocenten die we hebben gesproken gebruiken de Canon veel en graag, zowel met het oog op de eigen inhoudelijke kennis van studenten, als met het oog op de didactische mogelijkheden die Canon en de website bieden.

➤ **De website www.entoen.nu is onverminderd populair**

De website is in de loop der jaren bekender geworden, bijna 90% van de responsgroep kent de site en dat is fors meer dan in de eerdere peilingen. De analyse van de websitestatistieken bevestigt dit beeld. De website wordt - net als bij de vorige meting – hoog gewaardeerd qua informatiegehalte en gebruiksvriendelijkheid en met het gemiddelde rapportcijfer van een 7,9 beoordeeld. Vooral het beeldmateriaal dat op de website staat wordt veel gebruikt. Leerkrachten gebruiken de site vaker dan leerlingen, bijvoorbeeld met het digibord maar ook ter voorbereiding op de lessen.

➤ **Canon ook geschikt voor vernieuwend onderwijs**

Uit de verdiepende interviews met leerkrachten die op een school werken waar wordt gewerkt met nieuwe vormen van onderwijs (zoals thematisch onderwijs, ontdekkend of onderzoekend leren) bleek dat zij de Canon ook heel bruikbaar vinden om te gebruiken in dergelijke onderwijsvormen. De Canon wordt beschouwd als een betrouwbare bron, waar leerkrachten hun leerlingen gerust zelf mee aan de slag kunnen laten gaan. Er bestaat wel behoefte aan meer mogelijkheden om leerlingen zelfstandig met de Canon te laten werken, bijvoorbeeld in de vorm van interactieve opdrachten of webquests.

➤ **Regionale Canons zijn een mooie aanvulling**

De regionale Canons worden positief gewaardeerd, omdat ze geschiedenis en cultuur dichterbij de leefwereld van de kinderen brengen. Sommige leerkrachten hebben behoefte aan meer ondersteuning bij het integreren van de Canon van Nederland met de vensters uit de Regiocanon. Ze zoeken een soort van kapstok, die aangeeft welke onderwerpen uit de Canon of de methode vervangen kunnen worden door of aangevuld kunnen worden met voorbeelden uit de buurt.

➤ **Weinig behoefte aan inhoudelijke herijking van de Canon in het basisonderwijs**

Basisschoolleerkrachten zitten niet te springen om een herijking van de Canonvensters, slechts een kleine minderheid is daar een duidelijk voorstander van. Er is zijn wel enkele meer algemene aanbevelingen te doen: betere aansluiting van de vensters bij de dagelijkse leefwereld van basisschoolkinderen ('het gewone leven') en een betere spreiding over de tijdvakken. De bevroegde pabodocenten verschillen van mening over de beoogde APK-beurt van de Canon. Sommigen hebben concrete ideeën over het toevoegen of weglaten van vensters, anderen vinden vooral dat de uitwerking van sommige vensters wel weer eens een opfrisbeurt verdient (denk aan taalgebruik, kernachtiger of verrassender uitwerken van vensters).

6.2 Conclusies voortgezet onderwijs

➤ **Zes op de tien vo-docenten gebruikt de Canon**

60% van de geschiedenisleraren uit dit onderzoek werkt met de Canon of heeft er mee gewerkt. De motivatie om de Canon te gebruiken in het onderwijs is net als in het basisonderwijs vooral inhoudelijk van aard: de Canon wordt gezien als een goede verdieping van de lesstof en de docenten vinden het van belang dat leerlingen kennis nemen van de Canonvensters. Daarbij bedoelen ze dan wel de leerlingen uit de onderbouw, maar daar is de Canon van Nederland ook voor bedoeld.

➤ **De vo-docenten gebruiken de Canon als het van pas komt**

De bevroegde vo-docenten gebruiken de Canon meestal incidenteel, als het zo uitkomt, als aanvulling op methode of andere lesmaterialen. De meesten gebruiken de Canon op eigen initiatief, zonder afstemming met collega's.

➤ **De website is gebruiksvriendelijk en informatief**

De bekendheid van de website www.entoen.nu is groot bij de vo-docenten in deze peiling en ze waarderen de site om zijn gebruiksvriendelijkheid en informatiegehalte. Net als hun collega's uit het basisonderwijs gebruiken ze vooral de filmpjes en de afbeeldingen. Ze gebruiken dat beeldmateriaal bijvoorbeeld om een nieuw onderwerp te introduceren of in een toets. De docenten gebruiken de website vooral graag bij de voorbereiding van hun lessen of klassikaal met het digibord. Het komt minder vaak voor dat ze leerlingen zelf in de les de website laten bezoeken.

➤ **De helft van de vo-docenten heeft behoefte aan herijking**

De helft van de bevroegde leraren geschiedenis is voorstander van een inhoudelijke herziening van de Canon. Er bestaat niet echt eenduidigheid over welke vensters er dan uit zouden mogen, maar sommige vensters worden wel vaker genoemd dan andere: Annie MG Schmidt, De Stijl en De gasbel. Een veelgehoorde opvatting in de interviews is dat een meer evenredige spreiding van de vensters over de tien tijdvakken een verbetering zou zijn.

6.3 Conclusies over de Canon in de musea

➤ **Bekendheid Canon-tentoonstelling flink toegenomen**

De interactieve tentoonstelling van de Canonvensters in het Openluchtmuseum is bij de helft van de po-respondenten en driekwart van de vo-respondenten bekend. Vooral in het basisonderwijs kan de Canon-tentoonstelling dus nog wel wat aan bekendheid winnen.

➤ **Musea werken graag met de Canon**

De respondenten van de Canon-musea kijken met een andere blik naar de Canon dan de onderwijsrespondenten. Voor de musea biedt de Canon een goede ingang om inhoudelijk bij het onderwijs aan te kunnen sluiten. Bovendien is het een verbindend element, de musea hebben dankzij de Canon als gezamenlijke doel hun topstukken rond de Canonvensters voor het voetlicht te brengen.

➤ **Canon-musea zien wel wat in herijking**

De musea die zich hebben verenigd in het Canon-netwerk lijken wel oren te hebben naar inhoudelijke herijking van de Canonvensters. De meesten vinden dat het sowieso goed is om dat af en toe te doen en dan wel op basis van de ervaringen in onderwijs en musea. 'Herijking' kan volgens hen overigens ook verwijzen naar het meer inhoudelijk aanvullen van de vensters en hoeft niet perse te beteken dat er vensters vervangen of toegevoegd moeten worden.

7 Nabeschuiving

Ruim tien jaar na de lancering van de Canon van Nederland in 2007 kunnen we constateren dat de Canon een stevige plek heeft verworven in met name het basisonderwijs. De website www.entoen.nu geniet een grote bekendheid en leraren waarderen de site om zijn rijkdom aan kwalitatief goede materialen en bronnen. In het voortgezet onderwijs wordt de Canon minder vaak en minder intensief gebruikt. Daar zijn verschillende redenen voor: omdat bij het vak geschiedenis de aandacht wordt verlegd naar de eindexamenstof uit Europese en wereldgeschiedenis, maar ook omdat in het voortgezet onderwijs meer en steviger achtergrondinformatie nodig is. De pabo's en de musea zijn op een kleinschalige kwalitatieve manier in dit onderzoek meegenomen, maar ook zij lijken goed met de Canon uit de voeten te kunnen.

Gebruik van de Canon

De vraag naar het gebruik van de Canon klinkt als een eenvoudige onderzoeksvraag, maar het is nog niet zo heel makkelijk om er een eenduidig antwoord op te geven. Leraren gebruiken de Canon namelijk op heel verschillende manieren. De ene leraar gebruikt 'm voor het ophalen van de eigen kennis, de andere laat leerlingen zelf een opdracht uitvoeren waarvoor ze www.entoen.nu moeten gebruiken en een derde gebruikt de Canon misschien niet direct, maar indirect doordat de Canonvensters in de methode zijn verwerkt. De Canon van Nederland wil een open concept zijn en dat brengt met zich mee dat er altijd een rand van onzekerheid zal blijven kleven aan een onderzoek naar het gebruik van de Canon in het onderwijs.

Wensen

In de verschillende hoofdstukken van onderzoeksrapport zijn we ingegaan op de grote en kleine wensen die er leven in het onderwijsveld Canon en de Canonvensters. We noemen er twee die er over de hele linie het meest uitspringen.

- **Integratie tijdvakken en Canonvensters**

De integratie tussen tijdvakken en Canonvensters vinden leraren (van basisscholen, vo-scholen én pabo's) essentieel, maar ook lastig. De naamgeving is soms verwarrend (bv. Floris V valt niet in het tijdvak van monniken en ridders). Sommige tijdvakken tellen veel meer vensters dan andere. En ja, de rode stippen op de Canonslinger en de icoontjes bij de vensters markeren de tijdvakken, maar toch zijn er nog veel respondenten die vinden dat de koppeling visueel beter kan. Er is dus vraag naar meer expliciete aandacht aan de integratie van tijdvakken en Canonvensters op de website op een goed vindbare plaats.
- **Liever herziening van de uitwerking dan van de Canonvensters**

Het al dan niet weglaten of toevoegen van Canonvensters in het kader van de aanstaande herijking is geen heel urgente kwestie voor leraren. Zeker in het basisonderwijs bestaat meer behoefte aan een update van de uitwerking van de vensters, dan aan het vervangen van de vensters zelf. Hier en daar vindt men het taalgebruik wat oubollig en er zijn ook vensters die verrassender of uitdagender ingevuld zouden kunnen worden. De uitgewerkte lessen zijn volgens sommigen gedateerd ("werkbladen zijn ouderwets"). Ook is er vraag naar meer mogelijkheden om basisschoolleerlingen zelfstandig aan het werk te laten gaan met opdrachten waarbij ze zelf op ontdekkingstocht kunnen gaan op de website.

Oberon

Postbus 1423, 3500 BK Utrecht
t 030 230 60 90 | f 030 230 60 80
info@oberon.eu | www.oberon.eu

Utrecht, 15 april 2019
In opdracht van stichting entoen.nu